

Esterna

Mellan sjunde och nionde juli 1941 förföljde den andra tyska armékåren den åttonde sovjetiska armén in över den estniska gränsen. De sovjetiska styrkorna kunde bara med möda genomföra en ordnad reträtt. Vid floderna Pärnu och Emajõgi gjorde tyskarna halt och inledde en väldig kniptångsmanöver, via ryskt område runt Peipussjön, som först månaden därpå skulle slutas om Tallinn och de stora öarna i Östersjön. Den sista juli kapitulerade Emajõgilinjen framför Tartu, och hundratals sovjetiska soldater sköts på stället.¹ Narva, längst i öster, kapitulerade den sjuttonde augusti, Tallinn höll ut ytterligare elva dagar. Över Östersjön, där en hel sovjetisk armé

¹ Enligt en rapport från säkerhetsdivisionen 207, 30 september 1941, hade divisionen övertagit ansvaret för 17 542 sovjetiska soldater och 3 094 ”partisaner”, det vill säga soldater från estniska och sovjetiska milisförband -arbetarbataljoner och förintelsebataljoner. Av dessa hade 1 085 soldater och 187 partisaner avrättats. Det sammanlagda antalet sovjetiska krigsfångar på estniskt område var ungefär det dubbla, och i siffrorna inräknas inte soldater som avrättats av andra Wehrmachtförband, av SS-förband eller av estniska partisaner. Man räknar med att omkring 1 500 medlemmar av förintelsebataljonerna avrättades. Se Indreek Paavle & Peeter Kaasik, ”Destruction batallions in Estonia”, i *Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, Tallinn 2006, 487.

evakuerades till Leningrad, och på de estniska öarna fortsatte striderna fram till den 21 oktober.

Till skillnad från i Lettland och Litauen, som tillsammans bara tagit ett par veckor att erövra (om än till priset av höga tyska förluster) måste Estland alltså utstå drygt tre månaders krig.² Det innebar naturligtvis en omfattande förödelse, framförallt i de större städerna. Men det innebar också att de estniska partisanstyrkorna fick en viktigare roll än deras motsvarigheter i grannländerna. Även om deras militära betydelse var begränsad, deltog de framför allt i Tartu i regelrätta strider och tog tiotusentals fångar bland kringrända sovjetiska trupper, vilket för tyskarnas del löste logistiska problem. Delar av landsbygden, framförallt i södra Estland, befriades i praktiken av esterna själva (om än huvudsakligen därför att Röda armén drog sig tillbaka) och därmed var det också de, inte tyskarna, som den första perioden hade ansvar för lag och ordning. Med andra ord, till skillnad från i Lettland och Litauen fanns det i Estland en substantiell period av *interregnum*, som historikerna kallar det. Vad som inträffade under dessa omständigheter har alltsedan dess varit föremål för en hätsk debatt.

² Armégrupp Nord förlorade fram till Tallins erövring 70 000 man i döda, sårade och saknade, se Thomas Hiio, "Estonian security groups and eastern battalions in German army in 1941-1944", i *Reports*, 807.

Avgörande för händelserna i Estland blev inte bara det utdragna fälttåget, utan även de tyska motgångarna framför Leningrad, som den tyska insatsgruppens chef Walter Stahlecker hade räknat med skulle falla redan under sommarmånaderna. Först i slutet av juli fattades det avgörande beslutet att stora delar av den för Leningrad avsedda insatsgruppen tills vidare skulle stanna kvar i Lettland och Litauen. För Estland och de delar av den ryska rådsrepubliken som låg mellan den estniska gränsen och fronten avdelades det drygt 100 man starka insatskommandot 1a under regeringsrådet, Dr Martin Sandberger.³

Liksom Litauen och Lettland hade även Estland tvångsanslutits till Sovjetunionen i juni 1940. August Rei, den estniska ambassadören i Moskva, mottog den 16 juni 1940 ett ultimatum om truppförstärkningar och ombildande av regeringen. Redan dagen därpå ryckte de sovjetiska trupperna in, och utökade garnisonen från drygt 20 000 man till närmare 100 000. Ytterligare en dag senare lämnade premiärministern, Jüri Uluots, in sin regerings avskedsansökan till presidenten – och diktatorn – Konstantin Päts. Den 19 juni anlände en sovjetisk kontrollkommitté under ledning av

³ Wilhelm, *Die Einsatzgruppe A*, 199-201.

politbyråmedlemmen Andrei Zhdanov och efter dramatiska politiska förändringar anslöts Estland den 25 augusti 1940 till Sovjetunionen.⁴ Liksom i grannländerna legitimerades maktskiftet genom ett arrangerat parlamentsval, som hölls 14-15 juli 1940.⁵

Även om det dröjde till augusti innan den estniska grenen av säkerhetsorganet NKVD bildades, skedde de första gripandena redan i juni. Då handlade det i första hand om medlemmar av den estniska säkerhetspolisen och av skyddskårsorganisationen *Kaitseliit*. Päts fördes bort från sin gård den 30 juli, och förpassades därefter till sovjetisk fångenskap där han, liksom sina baltiska kollegor Ulmanis och Smetona, så småningom omkom.⁶ Sammanlagt greps ett tusental personer av sovjetiska organ under 1940. Åtminstone 250 av dessa avrättades och 500 dog så småningom i fångenskap. Under 1941, fram till kriget mellan Sovjetunionen och Tyskland, greps ytterligare omkring 6 000 personer. Mer än 1 600 av dessa avrättades, 4 000 dog i fångenskap. Ytterligare minst 2 000 personer avrättades av den sovjetiska sidan

⁴ Peeter Kaasik, Toomas Hiio, Indrek Paavle, Meelis Maripuu & Aivar Niglas, "The Occupation of Estonia by the Soviet Union in 1940", i *Reports*, 1-6.

⁵ Indrek Paavle, "Election of the Rigiivolikogo of the ESSR on 14-15 July 1940", i *Reports*, 79-98.

⁶ Peeter Kaasik, Toomas Hiio, "Political Repression from June to August 1940", i *Reports*, 309-11.

under de fyra månader när fronten låg i Estland.⁷
Precis som i Litauen och Lettland genomfördes
dessutom omfattande deportationer och
tvångsmobilisering. Av de cirka 50 000 unga män
som Sovjetunionen avsåg att mobilisera till sin
egen krigsmakt beräknas mellan 30 000 och
34 000 verkligen ha nått Sovjetunionen. Omkring
3 210 omkom under evakueringen, antingen i
stridshandlingar eller i samband med att

⁷ Meelis Maripuu & Argo Kuusik, "Political arrests and court cases from August 1940 to September 1941, i *Reports*, 327. Den uppgivna dödssiffran är 2 199, men däri ingår sannolikt ett antal partisaner som stupat i strid. Det sammanlagda antalet avrättade eller gripna uppskattas till 7 691, av vilka högst 600 överlevde krigsåren. Givetvis råder stor osäkerhet angående vilka som var skyldiga till de många avrättningarna – i många fall kan de bättre betecknas som lönnmord – under krigsmånaderna. I de berättelser som antecknades i samband med att svensk polis förhörde krigsflyktingar hösten 1944 dominerar på ett slående sätt vittnesmål över sovjetiska övergrepp. Några exempel: "Hans föräldrar voro närvarande, då en släkting till modern avrättades. Ryssarna hade bakbundet händerna varpå de förde den avrättade till en öppen grav, där 20 andra lik lågo. Han fick sedan ställa sig på kanten, varefter de sköto ned honom." (Anders Kipper, Ösel); "Efter tyskarnas ockupation av landet hade de ryska massgravarna uppgrävts i Kuessaare. Dessas antal hade uppgått till över hundratalet. Själv hade han varit med och sett, då liken efter ester, upptagits från två källare och en brunn. Han hade själv sett över hundratalet lik efter ester, varav han igenkändt 8 stycken. Dessa hade icke sysslat med någon illegal verksamhet mot ryssarna utan haft endast god ekonomi." (Josep Löer, Pärsma); "En manlig släkting, Fredrik Reeve, som var prokurist i Arensburg, hade med anledning av att ryssarna konfiskerat hans firma blivit misshandlad av ryssarna. De hade med ståltråd pinat honom genom att sy tråden genom handlederna. Hon hade själv icke sett detta men en syster till henne, som varit närvarande vid ett tillfälle, då tyskarna tagit upp liken från gravar, som grävts och fyllts med lik efter ester, hade känt igen mannen och sett hur han misshandlats. I samband med att ryskarna drivits bort av tyskarna hade ryska soldater på uppdrag av troligen estniska kommunister fört bort 13 st. jordbrukare, kvinnor och män, och skjutit dem." (Marta Tatter, Dagö); "Hennes man Julius Teär blev mördad av ryssarna i september 1941 efter att ha suttit fängslad sedan den 9 juli 1941 anklagad för att ha arbetat mot kommunisterna, en anklagelse som hon visste vara falsk. Mannen var direktör för en sjömansskola i Kuessaari. Han blev mördad i en slottskällare den 17 eller 18 sept. 1941 och anträffades död där den 28 sept. Han var skjuten i bakhuvudet och låg travad bland ungefär 100 andra döda. Samtliga hade händerna bakbundna. En son till henne, Arvo Endel f. d. 7 sept 1920 blev mobiliserad av ryssarna den 3 aug. 1941 men den 18 aug fick hon ett kort från honom avsänt från Leningrad och dat. den 16 aug., däri han meddelade henne att han skulle deporteras till Sibirien." (Adele Valentine Teär, Kuessaare).

evakueringsfartygen angreps.⁸ Uppåt 15 000 verkar alltså ha hållit sig undan. Dessutom evakuerades omkring 30 000 personer mer eller mindre frivilligt undan tyskarna.⁹ Mellan 9 000 och 11 000 personer deporterades slutligen i samband med den stora aktionen den 14 juni.¹⁰

En av de många ester som medverkade i den aktionen var Johannes Etta*, som var chef för lantbruksavdelningen inom den sovjetiska förvaltningen i länet Viljandi, mellan Pärnu och Tartu i södra Estland. Inför svensk polis lämnade han flera år senare en utförlig skildring av förloppet:

Den 13 juni 1941 hade order utgått från länsstyrelsen att alla tillgängliga bilar skulle samlas på torget i Viljandi. Vice föreståndaren för Ettas* avdelning, förut omnämnde Vatter, hade talat om detta för Etta* och undrat hur det kunde komma sig. Etta* hade icke haft någon som helst kännedom därom. Senare på dagen hade han blivit uppringd av Piip, som anmodat honom att tillsammans med Vatter inställa sig hos henne. Då de därefter infunnit sig hos henne, hade föreståndarna för alla de andra

⁸ Römre* Noormets, "Mobilisation into the Red Army in Estonia in 1941", i *Reports*, Tallinn 2006, 441-2.

⁹ Peeter Kaasik & Tõnis Möldre, "Evacuation in 1941 to the rear area in the Soviet Union", i *Reports*, 459.

¹⁰ Meelis Maripuu & Peeter Kaasik, "Deportations of 14 June 1941", i *Reports*, 378.

avdelningarna redan varit där. På deras fråga vad anledningen till sammankallandet var hade hon lämnat undvikande svar. Medan de varit samlade hos henne, hade hon fått en telefonpåringning från partikommittén med anmodan att tillsammans med de hos henne samlade samma kväll klockan åtta infinna sig i partikommitténs hus. Etta* hade trott, att det rörde sig om en ny kampanj, och vid 8-tiden på kvällen begivit sig dit. Vid hans ankomst dit hade i en större sal funnits en stor mängd människor församlade, vilka utgjorts av representanter för statlig och kommunal förvaltning, fabriker och skolor samt kommunistiska ungdomsklubbar med flera. Ingen hade någon vetskap om vad som var i görningen. Efter en längre stunds väntan, varunder en del personer, däribland Vatter, fått lämna salen, enär det förklarats, att deras närvaro ej var behövlig, hade ett 10-tal höga representanter för kommunisterna inkommit i salen. Bland dessa voro några ryssar samt resten ester, varibland Etta* lagt märke till förut omnämnda Aburi och Müürisepp samt en GPU-man vid namn Karo och handelskommissarien Allik i Tallinn. Aburi hade vid tillfället fört ordet och meddelat, att uppbyggnadsarbetet i Estland icke gått så bra på grund av att det funnits alltför många reaktionära personer. Partistyrelsen och regeringen hade därför

kommit överens om att deportera alla dessa personer med familjer till Ryssland och att dessa deporteringar skulle taga sin början under natten, varvid de tillkallade esterna skulle biträda med upptecknande av de deporterades egendom. Många hade vid tillfället applåderat meddelandet, medan andra åter fallit i gråt. Etta* själv hade tagit underrättelsen mycket hårt vid sig. Efter nämnda meddelande hade de fått befallning att stanna kvar i lokalen, varunder milismän vaktat dörrarna och telefonerna, så att ingen kunde få tillfälle att varna befolkningen.

Vid 23-tiden hade aktionen satt igång. Etta* hade blivit uppropad tillsammans med en ung okänd flicka, varpå de fått följa med ut till en bil utanför gatan. Bilen hade varit densamma som han själv disponerat i länsstyrelsen. De hade åtföljts av en civilklädd GPU-man och en rysk soldat, vilka båda med dragna pistoler följt med till bilen, i vilken de samtliga tagit plats. GPU-mannen hade, innan de satt sig i bilen, tillsagt chauffören, att han skulle köra till Köpu, en ort ungefär 20 kilometer utanför Viljandi. Etta* och flickan hade fått taga plats i framsätet, medan GPU-mannen och soldaten satt sig i baksätet, varvid dessa hållit sina pistoler på sina knän demonstrativt riktade mot dem och skjutfärdiga. Chauffören hade frågat Etta* vad det skulle bli av, varvid GPU-mannen strängt sagt till dem, att de ej fingo talas vid. De hade kört fram

till kommunalhuset i Köpu, och där hade väntat omkring sex å sju personer, vilka tillhört sockenstyrelsen och varit kommunister. GPU-mannen hade talat om för de församlade vad saken gällde, varvid en av männen i sockenstyrelsen översatt hans tal. Det hade bestämts, att ryska soldater skulle gå ut i grupper och omhändertaga de familjer, som skulle deporteras. En man skulle vakta telefonen i kommunalhuset, så att ingen blev underrättad om aktionen. Etta*, som tyckt det hela vara mycket förfärligt, hade simulerat, att han var sjuk, varefter han i stället fått uppdraget att passa telefonen. Sedan en militärlastbil med några ryska soldater infunnit sig, hade aktionen satts i gång. Ungefär vid 4-tiden på morgonen hade de första häktade familjerna kommit och hysts in i ett sammanträdesrum i kommunalhuset. Vid denna tid hade Etta* verkligen känt sig sjuk, han hade blivit alldeles uppriven av det inträffade, känt sig nervös och haft feber. Han hade skickat en vaktmästare efter doktorn på orten, vilken därpå infunnit sig och ordinerat, att Etta* skulle intaga sängen. Etta* hade därefter ringt till länsstyrelsens chaufförsbostad och tillsagt en chaufför att hämta honom med bil i Köpu. Chauffören hade vid ankomsten dit varit drucken och omtalat, att han druckit för att döva sorgen över vad som skedde och uppmanat Etta* att också dricka något för att stärka sig.

De hade då besökt en krog i Kõpu tillsammans och druckit ett par snapsar. Etta* hade därefter skjutsats hem och gått till sängs i sin bostad å länsstyrelsen. Vid 9-tiden på morgonen hade en yngre agronom kommit in och väckt honom samt omtalat, att det ej fanns några tjänstemän på avdelningen mer än en flicka, som satt och grät. Av flickan hade Etta* sedan fått reda på att vice föreståndaren å jordbruksavdelningen, Vatter, blivit med sin familj häktad på morgonen och bortförd. Flickan hade själv åsett detta, varvid Vatter sagt adjö och skickat hälsningar bland annat till Etta*. Vatter hade gråtit vid tillfället.

Efter denna natt hade ingen estländare känt sig säker. Vid tillfället hade såväl kapitalister som arbetare och även kommunister, vilka haft alltför ideell syn på kommunismen, häktats och deras familjer deporterats. Viljandi stad hade varit som död efteråt. Många hade flytt till skogarna och de som fortfarande voro kvar berusade sig. Då kriget några dagar därefter utbrutit mellan Ryssland och Tyskland hade en tidning *Kommunist* skrivit, att några tusen estländare frivilligt begivit sig till Ryssland för att slippa indragas i kriget.¹¹

Etta* stötte på några av de partisangrupper som i och med deportationerna hade bildats i skogarna. Han lovade att inom förvaltningen

¹¹ Rapport Statspolisens Dnr SD 154/44, 21 december 1944, P 6809, SÄPO-arkivet, RA, 17-9.

arbeta för deras sak, och särskilt hålla uppsikt över den sovjetiska militärens rekvisitioner av hästar och vagnar. Det skulle snart visa sig att dessa kontakter var av stort värde:

I slutet av juni, sedan han fått höra, att han i sin bostad eftersökts av milismän, som tydligen kommit för att häkta honom, hade [han] anslutit sig till en partisangrupp, som hållit till på en gård Härma i Holstre i Viljandi. Gården hade ägts av Theodor Hermes och denne hade varit ledare för partisangruppen. Efter anslutningen till denna grupp hade han fått höra, att ryssarna utfäst 5 000 rubel som belöning till den som kunde lämna upplysning om hans vistelseort.

När de varit i skogen omkring en vecka, hade han fått höra, att Viljandi blivit fritt, varefter han tillsammans med andra partisaner återvänt dit och genast anmält sig för polisen. Vid denna tid hade fullkomlig upplösning rått i Viljandi och folket själv [sic] hade tagit makten samt gått in för att skjuta ned så många som gjort sig kända för att ha samarbetat med kommunisterna [som möjligt]. Av polisen hade han blivit tillrådd att hålla sig inomhus. Någon dag därefter hade han anhållits av två estniska självskyddsmän, varvid han förts till polishuset, där han insatts i en källarlokal tillsammans med andra fängslade personer av olika nationaliteter, varav många varit tillfångatagna ryssar. Dagen efter hade

fångarna fängslats ihop i en lång kedja och förts ut för att med bil föras från fängelset, troligen för att skjutas på någon plats. En estnisk polisman, vars namn han nu glömt, hade kommit fram och igenkänt Etta*. Polismannen hade nämligen såsom förbindelseman tillhört samma partisanorganisation som Etta*. Polismannen hade ordnat så, att Etta* blivit fri från de andra fångarna och istället insatts i fängelset i Viljandi för att där få sin sak prövad. Efter sex dagar hade han frigivits. Enligt vad han hört sägas, hade den nya länsstyrelsen i Viljandi och tjänstemän å hans avdelning där samt lantbrukare i trakten av Viljandi utverkat, att han blivit fri.¹²

Johannes Etta* hade tur, vittnesmål bland de flyktingar som anlände till Sverige 1944 visar åtskilliga exempel på tillfällen där turen inte var lika stor.¹³ Fiskaren Sulev Pors berättade om en händelse i Leisi på Ösel, under jakten på angivare:

Efter den tyska ockupationen hade Pors kusin

¹² Ibid, 21-2.

¹³ ”Har en systerdotter, som var kommunist och med hela sin familj gick över till ryssarna, men återvände som partisan och ville värva Saars familj för kommunismen annars kunde de vänta svårigheter från ryssarna. Kvinnan angav [sic] emellertid för polisen, varefter han [sic] troligen skjutits som kommunist av tyskarna.” (Orest Arkadi Saar, Pärnu); ”En dotter till henne blev vid tyskarnas ankomst skjuten av tyskarna enär hon skrivit på något papper för ryssarna. Hon anträffades med detta papper och blev omedelbart skjuten. Vad för papper dottern innehade kände hon inte till.”(Sofie Vapper, Torgu).

Axel själv varit med och arresterat Tabri och fyra andra för angivelsen. Axel hade nämligen varit hemvärnsman, vilka av tyskarna beordrats söka reda på de förmenta angivarna. När hemvärnsmännen fått tag i Kull hade de tvingat honom att uppgiva hur angivelsen gått till. Kipper och Alexander hade blivit skjutna av tyskarna och de andra tre hade ådömts fängelsestraff för angivelsen.¹⁴

Särskilt vid ett tillfälle fick den svenska polisen anledning att gräva djupare i ett sådant fall. Det gällde den estnische konsumföreståndaren Aleksander Rannulas mördare. Enligt uppgift från de båda misstänkta hade Rannula i januari eller februari 1941 angett den tidigare lokale konsumföreståndaren Tönis Anteploon i kuststaden Viinistu, öster om Tallinn, för de sovjetiska ockupanterna. Föreståndaren hade avsatts från sin post, som övertagits av Rannula, men tycks ha klarat sig från både arrestering och deportation. I augusti 1941 beslöt den lokala självskyddskåren att ta Rannula i förvar. Rättare sagt, en grupp män hade träffats på Anteploons gård och efter att ha druckit en del sprit beslutade de att ta saken i egna händer. Tre medlemmar av skyddskåren, varav en chaufför, begav sig sent en kväll till Rannulas bostad. En

¹⁴ Rapport 4 januari 1945, HA 858/44, SÄPO-arkivet, RA.

av dem, fiskaren Johannes Tein, gick in i Rannulas hus och hämtade honom, varefter de fyra männen begav sig iväg. Så långt stämmer berättelserna överens, men därefter skiljer de sig åt.

Fallet Rannula uppmärksammades sedan hans fru Inez i september 1944 anlände som en av de cirka 7 000 ester, huvudsakligen med anknytning till frivilliga soldater i den finska krigsmakten, som skeppades från Finland till Sverige den hösten. Hennes uppgifter räckte för att omedelbart identifiera Tein, som hon tidigare stött på i Finland. Tein förhöordes i december 1944 och hans uppgifter räckte i sin tur för att identifiera ytterligare en anländ flykting; Voldemar Karu, även han fiskare. Enligt Tein var det Karu som några hundra meter från Rannulas bostad skjutit denne med det jaktgevär han haft med sig. Karu skyllde å sin sida på en man vid namn Warma, som emellertid inte anlät till Sverige.

Det här fallet ansågs ha så pass stark bevisning att statspolisintendenten Georg Thulin engagerade sig personligen. I ett brev till statens utlänningskommission den 19 mars 1945 förklarade han att Karu måste anses som mindre trovärdig än Tein, eftersom han först försökt neka till att ha befunnit sig på platsen när mordet

begicks, men sedan hade ändrat sig. Intresset för saken hade dock gränser:

Det hade varit meningen, att Karu skulle sammanförts med Tein, så att de kunnat höras mot varandra, men då båda vistas på huggarkurser på mer än trettio mils avstånd från varandra, och särskilt Tein icke kan nå utan en synnerligen lång färd på skidor eller med arbetskälke, anses svårigheterna för närvarande för stora för ett dylikt arrangemang. Skulle kommissionen så önska, kan ju ett dylikt sammanförande ske längre fram.

Så skedde även. Knappt ett och ett halvt år senare, den 10 oktober 1946, kallades Karu och Tein till kriminalpolisen i Västerås. Förhöret undanröjde alla återstående tvivel på förloppet innan mordet, men vem som var mördaren förblev oklart. Landsfogden i Älvsborgs län lät också förstå att den misstänkte anstiftaren till vad som än hände i skogen denna augustikväll, Tönis Anteploon, sedermera själv kommit till Sverige och bosatt sig i Alingsås. Det finns dock inget som tyder på att han förhördes.¹⁵

¹⁵ Samtliga handlingar förvaras i SÄPOs arkiv, Riksarkivet, filialen i Arninge, HA 409/45. I den sista handling som finns i ärendet, och som förvaras i Anteploons centraldossier hos utlänningskommissionen, konstateras 1947 att Anteploon visserligen varit med och beslutat om gripandet av Rannula, men däremot inte om att han skulle mördas. SUK Centraldossiererna, RA.

Två politiska folkmord

Den estniska historikerkommissionen beräknar att omkring 12 000 frivilliga soldater deltog i partisankriget i Estland under sommaren och den tidiga hösten 1941. Många av dessa hade naturligtvis hållit sig undan från tvångsmobiliseringen och deportationerna, och först i ett senare skede fått tillgång till vapen. En del av dem tillhörde Kaitseliit, den gamla skyddskårsorganisationen från inbördeskriget 1918-19, med nära kopplingar till den fascistiska veteranorganisationen VAPS. Sammanlagt 819 frivilliga stupade.¹⁶ Den estniska historikerkommissionen misslyckades emellertid med att kartlägga hur många människor som avrättades av partisanerna, direkt eller efter mer eller mindre summariska rättegångar. En orsak till detta är att den tyska säkerhetspolisen (det vill säga, Sandbergers insatsgrupp), så snart de tagit kontroll över landet utfärdade dödsdomar mot de redan avrättade. Det är därför svårt att, med undantag av några tiotal dokumenterade fall, urskilja vid vilka avrättningar som beslutet fattats av estniska enheter, och i vilka fall det i

¹⁶ Peeter Kaasik, Mika Raudvassar, "Estonia from June to October, 1941: Forest brothers and summer war", i *Reports*, 495-6, 502.

själva verket var tyskarna som låg bakom.¹⁷ En annan svårighet är att många fall, sannolikt tusentals, aldrig dokumenterades.

Historikerkommissionen kan belägga att strax under åtta tusen ester avrättades, dog i fångenskap eller sköts i samband med större eller mindre tillslag under den tyska ockupationen av Estland, men denna siffra är sannolikt rejält i underkant. Mer än fem tusen av dessa dog under krigets och ockupationens första månader, ytterligare ett drygt tusental under 1942. Av dessa var omkring 950 judar och cirka 350 romer. Övriga sköts som politiska motståndare, vilket nästan uteslutande betydde kommunister eller sovjetanhängare.¹⁸ Räknat i antal döda var det tyska våldet alltså, även under en period av jämförbar längd, och även om man bara räknar de estniska offren (till dessa kom under ockupationen närmare 20 000 sovjetiska krigsfångar och judar från andra länder),

¹⁷ Ibid, 516; Indrek Paavle, "Estonian citizens and residents executed or deceased in imprisonment in 1941-1944, An overview", i *Reports*, 645. För en utförlig redovisning av insatsgruppens retroaktiva bestraffning, se Ruth Bettina Birn, *Die Sicherheitspolizei in Estland 1941-1944, Eine Studie zur Kollaboration in Osten*, Schöningh: Paderborn 2006, 66-7.

¹⁸ Indrek Paavle, "Estonian citizens and residents executed or deceased in imprisonment in 1941-1944, An overview", i *Reports*, 644-5. Bland dessa är inte medräknade ester som mördades utom landets gränser, till exempel i koncentrationslägret Stutthof. Den sovjetiska undersökningskommissionen angav antalet döda till 61 000 civila (av olika nationaliteter) och 64 000 sovjetiska krigsfångar (Västrik, "Tartu concentration camp", 698), en uppgift som upprepats senast 2004 av det ryska utrikesdepartementet, *Involvement of the Estonian SS Legion in War Crimes in 1941-1945 and the attempts to revise the verdict of the Nuremberg tribunal in Estonia*, publicerad av Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, Information and Press department (www.mid.ru) 2004-02-13.

betydligt blodigare än det sovjetiska.¹⁹ Skillnaden var emellertid inte alls lika dramatisk som i grannländerna, och framförallt saknades pogromerna och de spektakulära massavrättningarna av judar. Det knappa tusentalet judar avrättades på ungefär samma grymma sätt som i Lettland och Litauen, och huvudsakligen av ester i tysk tjänst, men i de flesta fall utan onödiga vittnen. Många av morderna ägde rum i koncentrationslägret Harku utanför Tallinn. Tar man dessutom hänsyn till den massiva åderlåtning som tvångsmobiliseringen och deporteringarna inneburit, och den långa perioden av krig och urskillningslös terror från båda sidor, är det uppenbart att förutsättningarna för skapandet av en nationalistisk motståndsrörelse var betydligt sämre i Estland än söderut.

Det mest kända av de estniska frivilligförbanden var jägarförbandet ERNA, som under Abwehrs och den finska underrättelsetjänstens överinseende hade satts samman under våren 1941 av estniska frivilliga från det finska vinterkriget.²⁰ Förbandet landsattes i närheten av Tallinn och förde sedan en lång och kostsam

¹⁹ Den estniska historikercommissionen beräknar att ungefär 15 000 sovjetiska krigsfångar dog av umbäranden eller mördades i Estland. Siffran är mycket osäker. Meelis Maripuu, "Soviet prisoners of war in Estonia in 1941-1944", i *Reports*, Tallinn 2006, 758.

²⁰ Meelis Maripuu, "German civilian administration in Estonia in 1941-1944", i *Reports*, 522-3.

avväjningsstrid mot sovjetiska NKVD-förband, innan det kunde rädda sig genom de tyska linjerna. Delar av förbandet bildade sedan en *Omakaitse*-bataljon som deltog i striderna i Tallinn och på de stora öarna.²¹ Tyskarna hade, om de velat, åtminstone kunnat bilda liknande lettiska förband – exempelvis deltog också Gustavs Celmins i finska vinterkriget – men att så inte skedde var ingen slump. Det skulle dröja år innan letter och litauer ansågs värdiga att utföra fronttjänst av samma slag som esterna gjorde redan i krigets början.²²

Såvitt känt anlände fyra medlemmar av ERNA till Sverige. Sjömannen Johannes Männiksaar hade som telegrafist skickats till Valga/Valk i Estlands sydöstra hörn. Via Finland hade hans meddelanden skickats till 18:de tyska armégruppens stab. Den 26 augusti hade han överförts till Pärnu vid kusten, där han tog emot meddelanden från ERNA-gruppen på Ösel, och han tjänstgjorde senare också på ett fartyg som koordinerade den tyska landsättningen på Ösel. Han avböjde sedan tjänst vid polisen och arbetade inom den estniska kustsjöfarten. Det finns inget

²¹ Hiio, Niglas & Kaasik, "Estonian military units", 35; Kaasik & Raudvassar "Estonia from June to October", 501.

²² Vid sidan av *Omakaitse* – den tyska omorganiseringen av de ursprungliga partisanförbanden – organiserades dels *Schutzmannschaften*, som ställdes till Korücks förfogande, och alltså användes parallellt med de tyska säkerhetsdivisionerna, dels "*Ostbataillon*", som sändes till direkt fronttjänst. Se Thomas Hiio, "Estonian security groups and eastern battalions in German army in 1941-1944, i *Reports*, 807-824.

som tyder på att han varit inblandad i någon form av övergrepp.²³ Johan Saar värvades till ERNA-bataljonen från ett vanligt Omakaitseförband, och tjänstgjorde där till december 1941. Han flydde till Finland i mars 1942.²⁴ Piloten Kareel Siniveer tjänstgjorde på ön Pirttisaari/Prangli utanför Tallinn i en grupp som led stora förluster. Därefter värvades han till ERNA II-bataljonen. Han flydde i maj 1943 till Sverige och verkar ganska omgående ha värvats av både svensk och brittisk underrättelsetjänst. I november 1944 fick säkerhetspolisen uppgifter om att han gripits och skjutits i Finland vid ett flyktt försök under sensommaren (vilket kan ha inneburit att han helt enkelt avrättats som brittisk spion. Den finska krigsmakten sköt som regel alla spioner).²⁵ Slutligen misstänktes hösten 1945 Valter Vasila, veteran från ERNA-bataljonen, för att ha varit i tysk tjänst även efter flykten till Sverige. Hans farbror, Albert Vasila, var i september 1946 inblandad i förre biträdande tyske flygattachén Peter Riedels flykt till Marocko.²⁶

²³ Se hans blankett, Hemliga arkivet, F5C, SUK, RA.

²⁴ Hd 1639/43, SÄPO-arkivet, RA.

²⁵ P 4100, särskilt förhör 26 juni 1943 och PM 1 november 1944, SÄPO-arkivet, RA. Hans arbete åt den svenska underrättelsetjänsten verkar ha bestått i att han förhörde estniska flyktingar. Man kan anta att hans arbete åt MI6 bestod i att vidarebefordra en del uppgifter från dessa förhör till London.

²⁶ P 4674, SÄPO-arkivet, RA. Om Riedel, se Mats Deland, *Svenska och tyska krigsförbrytare*, Forum för Levande Historia: Stockholm 2010.

Det bildades för esternas del aldrig någon motvikt till den klick av handgångna män, med förre VAPS-ledaren och Abwehr-rapportören Hjalmar Mäe i spetsen, som tyskarna förde med sig.²⁷ Även om den var lika maktlös som sina kollegor söderut var den estniska självstyrelsen det närmaste en ren quislingregim som man någonsin kom i Baltikum. Dess ledande män, med Mäe, Oskar Angelus och Alfred Wendt i spetsen (de båda senare slog sig så småningom ner i Sverige) var inte ens ester utan hade innan invasionen sökt och fått tyskt medborgarskap. Jüri Uluots, vilken som Päts siste premiärminister med visst fog kunde se sig som den legitime (om än inte demokratiskt valde) företrädaren för det självständiga Estland, gavs en viss frihet att agera under den tyska regimen. Detta återgäldade han genom att i februari 1944 ställa sig bakom den tyska totala mobiliseringen, som trots att den (liksom tidigare den sovjetiska) var folkrättsvidrig därmed vann ett uns av legitimitet.²⁸

Den tyska favoriseringen av esterna visade sig inte bara genom att de redan från början togs ut

²⁷ Mäe, propagandaansvarig och den mest inflytelserike från det 1936 upplösta högerextrema Vabspartiet, var personligen bekant med Peter Kleist och Werner Best, och därmed väl förankrad både i det tyska utrikesministeriet och i RSHA. Han hade dessutom sedan många år försett Abwehr med information. Se Indrik Paavle, "Estonian Self-administration in 1941-1944", i *Reports*, 539-41. Mäe anlände tillsammans med Kleist till Estland 17 augusti och till Tallinn direkt efter erövringen 28 augusti.

²⁸ Maripuu, "German civil administration", 533-4.

till fronttrupperna. Den återbildade estniska säkerhetspolisen kom också att åtnjuta en betydligt större självständighet än motsvarigheterna i Lettland och Litauen. Även formellt organiserades den som en fullt parallell organisation under SD, där de tyska avdelningarna betecknades med ett "A" och de estniska motsvarigheterna med ett "B". Den formella omorganisationen dröjde till maj 1942 – fram till dess arbetade den estniska säkerhetspolisen visserligen tillsammans med insatsgruppen/KdS och under den senares överinseende, men var i övrigt självständig, och avsedd att uppfattas som en arvtagare till det självständiga Estlands politiska polis. Den utförde tyska order – till exempel när den grep de estniska judarna – och den kunde bara föreslå bestraffningsåtgärder, som sedan måste godkännas av tyskarna, men i övrigt var den självständig och estnisk.²⁹

Liksom i övriga delar av *Reichskommissariat Ostland* lydde polisen i Estland direkt under Himmler och hans HSSPF, Hans-Adolf Prützmann, från november 1941 Friedrich Jeckeln. Chef för SS och polisen i Estland var Hinrich Möller, under honom förordnades en *Kommandeur der Sicherheitspolizei* (KdS), Martin

²⁹ Kuusik, "Security police", 594-5.

Sandberger, och en motsvarande chef för ordningspolisen, KdO, samt, vilket gällde speciellt för Estland, chefer för skyddspolisen (de tyska polisbataljonerna) *KdSchupo* och för Gendarmeriet (militärpolisen), KdG. De estniska förbanden berördes inte av detta, de lydde direkt under KdS eller KdO.³⁰ Till detta kom att militärens säkerhetsförband, under *Kommandeur des rückwärtigen Heeresgebieten* eller *Korück*, hade ett betydande inflytande i hela Estland – framför allt i de östliga delarna, runt Narva och Tartu.³¹

Johannes Soodla utsågs 22 september 1941 till chef för polisen och Omakaitse. Den 28 oktober utnämndes Roland Lepik till chef för den estniska ”politiska polisen”. Ett eget polisdepartement skapades den 11 maj, omdöpt till det mer tyskklingande ”säkerhetspolisen”.³²

Under den första perioden var den estniska säkerhetspolisen och Omakaitse, som den estnische historikern Anton Weiss-Wendt formulerar det, två sidor av samma mynt. Säkerhetspolisen rekryterades ur Omakaitse (många säkerhetspoliser från förkrigstiden hade

³⁰ Birn, *Die Sicherheitspolizei*, 15, samt n 10-11; Argo Kuusik, ”German Police Institutions in Estonia in 1941-1944”, i *Reports*, 573-6, samt Argo Kuusik, ”Security police and SD in Estonia in 1941-1944”, i *Reports*, 577-601.

³¹ Franz von Roques 1941-1943, se Rolf Michaelis, *Estländare i tysk tjänst 1941-45 – En översikt*, Leander & Ekholm: Stockholm 2005, 125.

³² Kuusik, ”Security police”, 577-8. Den estniska beteckningen var *Eesti Julgeolekupolitsei*, EJP. Liksom i den tyska organisationen inleddes kriminalpolisen i säkerhetspolisens organisation.

liksom i Lettland röjts undan av de sovjetiska ockupanterna)³³

Under den första perioden fanns det ingen central instans för den estniska polisen, utan de olika avdelningarna hörde helt enkelt till ortens prefekturer. I november 1941 inrättade Sandberger centrala chefer för säkerhetspolisen och kriminalpolisen, som båda formellt placerades under Angelus i inrikesministeriet. I februari 1942 fick säkerhetspolisen en egen organisation, utanför prefekturen, och inspektören, som fortfarande formellt lydde under inrikesministeriet, kallades istället *Leiter der estnischen politischen Polizei*. I maj 1942 bröts säkerhetspolisen liksom kriminalpolisen ut ur inrikesministeriets organisation för att även formellt underordnas KdS. Vid sidan av den centrala organisationen, där Sandbergers *Vertreter* Ullmann ledde den tyska avdelning A och Ain Ervin Mere (som i december 1941 ersatte avsatte Roland Lepik) den estniska avdelningen B, skapades *Hauptaußenstellen*³⁴ i Narva, Pärnu och Tartu, organiserade på samma sätt som huvudavdelningen i Tallinn. Även *Hauptaußenstelle Pleskau* (Pskov) lydde under Tallinn, vilket återspeglade insatskommandots

³³ Birn, *Die Sicherheitspolizei*, 50.

³⁴ I oktober 1942 ändrades beteckningen till *Außenstellen*, medan organisationen på mindre orter kallades *Zweigstellen*.

tidigare ansvarsområde. Båda avdelningarna var, liksom huvudkontoret RSHA i Berlin, uppdelade i *Ämte*: I och II (personal, administration och logistik), III (SD), IV (Gestapo) och V (Kripo).³⁵ Den kanadensiska historikern Ruth Bettina Birn visar hur den politiska konflikten liksom i Lettland etniserades genom att understöd åt den sovjetiska ockupationen och alla slags kommunistiska åsikter betecknades som oestniska och landsförrädiska. Begrepp som *Volksschädling* (folkfördärvare) och *Volksfeind* (folki fiende) förekommer ofta i protokollen, och ofta verkar den allmänna vandeln, snarare än egentlig skuld, ha haft avgörande inverkan på det slutliga beslutet om personen ifråga skulle få stanna kvar i fångenskap eller skickas iväg att skjutas (i en del fall, men långiffrån alla, korrigerades dessa domar av Sandberger och hans stab).³⁶

Birn har undersökt utfallet i Narva, där material finns i tillräcklig omfattning för att göra jämförelser. Hon visar att i de 20 fall där en ändring gjordes, mildrades domen av tyskarna i 14 fall och skärptes i sex fall.³⁷ Särskilt försökte esterna fria en del judar, framför allt sådana som tillhörde skyddskåren Kaitseliit eller var

³⁵ Birn, *Die Sicherheitspolizei*, 32-3.

³⁶ Birn, *Die Sicherheitspolizei*, 86-7; 121-33.

³⁷ Birn, *Die Sicherheitspolizei*, 150

veteraner från 1918-19 års krig mot tyskar och ryssar. I dessa fall var tyskarna obevekliga – samtliga avrättades.³⁸ Ett annat tillfälle där den estniska säkerhetspolisen sattes in var vid bevakningen av krigsfångar. Även krigsfångar avrättades på grund av judisk härstamning.³⁹ Kriminalpolisen lät även avrätta vaneförbrytare.⁴⁰ Omakaitse och den estniska säkerhetspolisen ingrep i dessa fall mycket hårdare, dödade helt enkelt fler bland den ryska minoriteten och bland sovjetiska krigsfångar, än vad den tyska säkerhetspolisen gjorde.⁴¹ Den mobila insatsgruppen bestod i Estland ända till mitten av december 1941, eftersom militärförvaltningen upphörde först då. En del militärt motiverade restriktioner kvarstod kriget igenom. Av allt att döma påverkade detta inte polisens arbetssätt särskilt mycket. Den första uppgiften blev att avverka den väldiga lista om tiotusentals namn som uppstått genom partisanenheternas arresteringar under krigsmånaderna. Den estniska säkerhetspolisen utarbetade under denna period summariska utredningar för var och en, samt förslag till

³⁸ Birn, *Die Sicherheitspolizei*, 160-6.

³⁹ Birn, *Die Sicherheitspolizei*, 153 n 548.

⁴⁰ Birn, *Die Sicherheitspolizei*, 190-201. Enligt KdS redovisning från 1 juli 1942 avrättades var tredje gripen ”yrkes- eller vaneförbrytare” i Estland.

⁴¹ Birn, *Die Sicherheitspolizei*, 211-2.

bestraffning (inklusive avrättning). Gången var sedan att en tysk tjänsteman antingen godkände eller korrigerade förslaget.⁴² Även om den tyska ockupationen av Estland allmänt sett är mindre utforskad än framförallt den lettiska, vet vi mycket om just säkerhetspolisens verksamhet. Det främsta skälet till det är att den sovjetiska undersökningskommissionen i slutet av fyrtioalet fann en gömma med ett mycket stort antal bevarade originalhandlingar.⁴³ Det fanns 2 640 ester i säkerhetspolisens och SDs tjänst 1 juli 1943; av dessa befann sig 569 antingen på utbildning (119) eller på uppdrag i Legionen eller hos olika insatsgrupper.⁴⁴

Veteranförbundet

Vid sidan av trettotalets nazifierade tyska föreningar hade Estland från november 1932 haft ett högerextremt parti.⁴⁵ *Vabadussõjalased* (Vabs/Vaps), Veteranförbundet, hade som namnet antyder från början varit en påtryckningsgrupp till förmån för veteranerna från 1918-19 års krig. Redan från 1923 hade förbundet emellertid även accepterat ickeveteraner som medlemmar. Från

⁴² Birn, *Die Sicherheitspolizei*, 31-41.

⁴³ Birn, *Die Sicherheitspolizei*, 10-1.

⁴⁴ Kuusik, "Security police", 592.

⁴⁵ Andres Kasekamp, *The Radical Right in Interwar Estonia*, Palgrave MacMillan: London 2000, 26-30. Kasekamp räknar med att partiet som mest kan ha haft 25 000 medlemmar, varav 7 000 i Tallinn (s. 90).

början av trettioalet bedrev det en framgångsrik kampanj för konstitutionella förändringar som skulle avskaffa det proportionella valsystemet och kraftigt öka presidentens makt. Uniformerade medlemmar deltog i gatuslagsmål och organiserade våldsamma överfall på kommunistiska och socialdemokratiska partimöten.⁴⁶ Till skillnad från i de lettiska och litauiska motsvarigheterna – men i likhet med den finska lapporörelsen/IKL – fanns det emellertid inga antisemitiska eller för den delen utpräglat antityska drag inom rörelsen. Som den estnische historikern Andres Kasekamp påpekar fanns det inte heller några påvisbara kontakter med den italienska fascismen. Den estniska högerextremismen var av allt att döma en rent intern skapelse, en reaktion på den nyinförda parlamentariska demokratin och ett utslag av den antikommunism som gått segrande ur inbördeskriget.⁴⁷ I någon mån var den också framgångsrik, eftersom den via en folkomröstning framkallade ännu radikalare förändringar av den estniska konstitutionen än de egna förslagen hade inneburit. Men när den estniska demokratin inskränktes, drabbades även det högerextremistiska partiet.⁴⁸

⁴⁶ Kasekamp, *The Radical Right*, 46-8; 68; 88-9.

⁴⁷ Kasekamp, *The Radical Right*, 68-81.

⁴⁸ Kasekamp, *The Radical Right*, 46-53.

I februari 1934 kom den estnische presidenten Päts (agrarpartiet) överens med den liberale premiärministern Jaan Tõnisson och socialistledaren August Rei om att proklamera undantagstillstånd, samtidigt som de förbjöd Vaps-partiets väpnade gren och förbjöd militärer, poliser och medlemmar av skyddskåren Kaitseliit att vara medlemmar. Några månader senare kunde den estniska säkerhetspolisen avslöja ett – möjligen framprovocerat – kupp försök. I samband med rättegången mot kuppmännen 1936 förklarades partiet upplöst. Partiledaren Artur Sirk flydde via Finland till Luxemburg, där han hittades död i juli 1937.⁴⁹ Propagandaledaren Hjalmar Mäe knöt å sin sida kontakter både med det tyska utrikesministeriets kontaktman Peter Kleist och med tyska polisiära och militära myndigheter.⁵⁰

Tartu

Den första större stad som övertogs av de tyska styrkorna var Tartu/Dorpat. Staden intogs den 10 juli av estniska partisaner, som upprättade sin stab på Rigagatan i södra delen av staden. Redan samma dag inträffade en tysk spaningsenhet, men först dagen därpå anlände en högre tysk

⁴⁹ Kasekamp, *The Radical Right*, 98-116.

⁵⁰ Kasekamp, *The Radical Right*, 134-9; Maripuu, "German civilian administration", 522.

officer, tillsammans med tjugo fältgendarmer.
Ytterligare två dagar senare utsåg tyskarna vid ett möte i Tartu major Friedrich Kurg till chef för alla estniska partisaner i de "befriade områdena". Kurg utsåg 16 juli en kapten Juhan Jüriste till kommandant över de estniska styrkorna i Tartu.⁵¹
Per Wieselgren, professor i svenska vid universitetet 1930-40⁵², bevittnade erövringen:

På kvällen samma dag, när hettan lagt sig något, hördes i fjärran sång och hurrarop. Efter en stund kunde man tydligt urskilja Mu isamaa, den estniska nationalsången, en bearbetning av Vårt land. De sista ryska trupperna i staden kommo rusande om vår hörna. De sågo vilda ut och vi blevo ganska rädda för vad de ämnade ta sig till. Men de voro tydligen ännu räddare för oss än vi för dem. Befarande att bomber skulle kastas på dem från husen, kommenderade anföraren truppen att för vart hus de sprungo förbi under sin flykt nedåt den med fristående villor bebyggda Koidulagatan dela upp sig, så att halva truppen sprang om husen på baksidan, halva om framsidan. En stund efter sedan de försvunnit ur sikte, kom en tjock andfådd pojke med estnisk armbindel rännande längs

⁵¹ Riho Västrik, "Tartu concentration camp in 1941-1944" i *Reports*, 689. Artikeln bygger i hög utsträckning på material från rättegången mot Viks, Linnas och Jüriste i Tallinn 1960.

⁵² Professuren i svenska vid Tartus universitet bekostades av svenska staten, och inrättades 1930. Wieselgren utvisades av de tyska ockupanterna hösten 1941. Han var med andra ord vittne till avrättningarna i Tartu, men inget tyder på att den svenska säkerhetspolisen använt sig av hans vittnesmål.

Taaraallén och skrek ”Upp med de estniska flaggorna! Tyskarna är här. Vi håller på att rensa stan från kommunister.” [...] Tyskarna hade faktiskt ryckt in i staden från två håll: landsvägen till Viljandi (Fellin) och landsvägen till Võru (Werro). Men med oväntat svaga formationer – några få tanks och motorpatruller. Det estniska hemvärdet, som i hemlighet organiserat sig och just mottagit förstärkningar från den tidigare befriade landsbygden hade tillsammans med nationellt sinnade fabriksarbetare och skolungdomar m. fl. sökt hindra förstörelsebataljonen i dess arbete och räddat det nya vackra Folkets hus, som ryssarna låtit uppföra vid Rigatorget, från förintelsen.⁵³

⁵³ Per Wieselgren, *Från hammaren till hakkorset, Estland 1939-1941*, Idé och Form: Stockholm 1942. Om den sovjetiska terrorn säger Wieselgren bland annat: ”Samma natt, som vedstapeln vid Stenbron antändes, utspelades i fängelset en ohygglig scen. Dit hade alla möjliga oskyldigt häktade personer, som förhållandena ej längre medgett att evakuera, sammanrafsats. Dem beslöt man nu att skjuta ihjäl. G.P.U.-män samt estnisk och lettisk milis i skön förening nedskjöt i rask följd 192 personer. Liken avkläddes för att försvåra identifieringen och kastades i fyra massgravar, som i hast iordningställdes på fängelsets bakgård. Själva mordandet försiggick i bastun. Sedan flydde mördarna över den ännu återstående Frihetsbron med sådan fart, att de glömde ta vara på offrens identifikationspapper. I Tallinn, där liknande mordscener utspelades, var man mindre glömsk och där visade det sig svårare att ange de dödades namn än i Tartu. Fängelset stod nu öde och öppet. Fångar, som suttit häktade för kriminella förseelser, släpptes samma natt ut. Redan under förmiddagens lopp utplånades de värsta spåren efter avrättningarna och papperen omhändertogs av esterna. När jag med ett par bekanta vid middagstiden gick ned i centrum för att se på förödelserna efter Stenbrons sprängning, tittade jag också in i fängelset. Tjuvar hade redan varit framme och lagt sig till med kläder och andra kvarlämnade föremål. Den ryska politiken hade ju lett därtill, att gammal lump representerade aktningssvärda summor i penningar. Skotthål i väggarna och en kvarglömd blodig mössa var allt jämte de uppkastade gravarna, som visade hän på nattens händelser. Jag hade endast en personlig bekant bland alla de avrättade, av vilka en stor del voro från landet. Det var den redan nämnde författaren Jüri Parijõgi, som vågat tillämpa Stalins uppmaning till kommunistisk självkritik. Hans familj och min familj hade sex somrar varit grannar i Rutja. Som ungdomsförfattare var han en av de mest uppskattade i Estland och någon av hans berättelser kunde förtjäna att göras tillgänglig för svensk publik.” Ibid, 214-5.

Den naivitet som Wieselgren uppvisar när han å ena sidan korrekt beskriver och bedömer de sovjetiska organens terror – en av hans bekanta hittades bland NKVD:s offer i Tartus fängelse – och å andra sidan på alla sätt försöker förklara bort den tyska terrorn och de övergrepp det estniska hemvärdet gjorde sig skyldiga till, var möjligen symptomatisk för hur civilbefolkningen först reagerade. Han beskriver tiden efter att fronten avlägsnat sig som ”idyllisk”, nämner närmast anekdotiskt hur traktens bönder kunde hämta tvångsarbetare i krigsfängeläget, och påstår att en händelse där en estnisk kommunist brändes inne med hela sin familj, i själva verket var ett självmord eftersom den döde ”blev så arg över de rödas motgångar”.⁵⁴ Han verkar inte själv ha insett de absurda relationerna i den summering av slagets resultat som han gav:

Under slaget vid Dorpat deltog omkring 2 000 hemvärnsmän i striderna i omgivningarna. De togo 12 217 ryska soldater till fånga, infångade även 1 700 litauiska, lettiska, judiska och egna kommunister, dödade 3 952 ryska soldater, 860 kommunister av annat slag samt förlorade själva 5 officerare, 16 underofficerare, 116 man i döda och 19 officerare, 29 underofficerare och 193 menige i sårade. Av dessa siffror synes, att det

⁵⁴ Wieselgren, *Hammaren till hakkorset*, 238; 261-2; 237.

gamla styrkeförhållandet av 1 mot 10 från Karl XII:s tid och från esternas eget frihetskrig 1918 ännu gällde.⁵⁵

Men trots denna möjligen självpåtagna naivitet innehöll hans bok, utgiven 1942 (förordet är daterat i april), en av de allra första korrekta och osminkade skildringarna av Förintelsen, även om han även här var kraftigt påverkad av den nazistiska propagandan:

Judehatet var stort i Estland och ej minst i Tartu, där judar spelat stor roll vid mordbränderna. De judar, som glömt sig kvar eller av fiendlighet mot bolsjevismen inte önskat resa, blevo hårt behandlade av både de estniska fascisterna och tyskarna. Männens sattes i koncentrationsläger, somliga skötos, andra förpassades till ett stort getto, som inretts i Riga. Kvinnorna fingo utföra grovsysslor åt tyskarna. Den fina och bräckliga fru Gulkovitsch fick pröva skurmadamens lott och hennes sjuka barn slet ont. Efter en tid sattes alla judiska kvinnor och barn i Tartu i ett internat i Kalevigatan. Men en dag i november hämtades de mycket plötsligt därifrån, så att frukosten ännu stod halväten kvar på bordet, när en tid efteråt kvinnor från den estniska samhällshjälpen beordrades dit för att ta vara

⁵⁵ Wieselgren, *Hammaren till Hakkorset*, 260.

på tillhörigheterna. Och då en känd person vid samma tidpunkt förklarade sig från sitt lanthus ha sett omkring tvåhundra kvinnor och barn mitt på dagen skjutas ned av estniska hemvärnsmän under tyskt kommando, drog man sina slutsatser om vart internatets olyckliga invånare tagit vägen. Mördandet skall ha försiggått med en brutalitet som icke stod rödgardisterna efter, så att de små barnen måste hållas fast av förmodligen berusade hemvärnsmän samtidigt med att de nedskötes av andra. Om orsaken till avrättningarna berättades att då ryska flygmaskiner denna månad undantagsvis närmat sig Tartu, hade man observerat ljussignaler från internatet avsedda att vägleda fienden. Maskinerna utträttade dock intet.⁵⁶

Även om ”Tartus koncentrationsläger” öppnades först den 25 augusti 1941, började gripandena omedelbart.⁵⁷ Protokollen från den estniska styrkans ”specialavdelning” omfattar bara 1 361 namn under hela perioden fram till 1944, men

⁵⁶ Wieselgren, ”*Hammaran till Hakkorset*”, 274-5. Det måste naturligtvis understrykas att var Wieselgren förmedlar är rykten, om än enligt hans uppgift huvudsakligen från ett ögonvittne. Skildringen, som i huvudsak lär vara korrekt (inga estniska judar kom till gettot i Riga), lär ge en ganska god bild av vad den vanlige Tartubon visste och trodde. Det kan inte uteslutas att den motivering till morderna som nämns kan ha varit vad tyskarna sa till de estniska Omakaitsemännen. Jmfr med hur morderna vid Tilsit motiverades för de uttagna skyttarna i *Purgatoriums* inledningskapitel.

⁵⁷ Västrik, ”Tartu concentration camp”, 690. Den officiella, och helt oegentliga, beteckningen var från juli 1942 *Arbeitserziehungslager*, AEL. Beteckningen ”*Konzentrationslager*” förekom på olika håll från slutet av juli 1942. Se Birn, *Die Sicherheitspolizei*, 58.

det verkliga antalet var betydligt högre. Som mest hölls ett drygt tusental personer i lägret. De som inte avrättades användes som byggnadsarbetare. Den sovjetiska undersökningskommissionen uppskattade antalet avrättade till 12 000 personer, utifrån omfånget på de 800 meter långa massgravarna (precis som på andra håll brändes de mördade av specialkommandon innan Röda armén anlände). Den estniska historikerkommissionen, som istället utgår från egenskaper hos de bevarade arresteringsprotokollen, stannar för den betydligt lägre siffran 3 536 eller strax däröver.⁵⁸ Oavsett vilket står det klart att massakrerna i Tartu krävde minst hälften av alla estniska liv som förlorades genom den tyska regimens repression. I stort sett all verksamhet i lägret sköttes, om än på tyska order och under tyskt överinseende, av ester. Jüriste var kommandant för lägret (bortsett från en kort episod när posten övertogs av Roland Lepik, som sedan istället blev chef för SD Amt B-IV i Tallinn), och hade vid sin sida fänrikarna Karl Linnas, Ardla och Laas.⁵⁹ Lägret bestod av

⁵⁸ Ytterligare en uträkning, som baseras på ett par vittnesmål om hur ofta avrättningar genomfördes, stannar vid omkring 3 000 personer. Detta måste betraktas som en absolut minimisiffra. Västriik, "Tartu concentration camp", 697-701. Enligt ett samtida vittnesmål var den tyska uppfattningen runt 6 000 begravda. Se rapport om Victor Luik, 3 juni 1946, 6 roteln E I vol. 1, SÄPO-arkivet, 15, RA. Den sovjetiska undersökningskommissionen talade efter kriget om 12 000 offer, en siffra som senast upprepades av det ryska utrikesministeriet i en publikation publicerad på internet i februari 2004, *Involvement of the Estonian SS Legion*.

⁵⁹ Förnamnen på de båda senare är okända även för den estniska historikerkommissionen.

sju byggnader, varav en kallades dödsbaracken. Där tvingades fångarna ligga på marken, innan de fördes ut till de väntande lastbilarna. De fördes i grupper om ett tiotal om gången till stridsvagnsgravarna i Jalaka, där de ställdes upp och sköts. Ibland täcktes de döda bara av ett tunt lager jord i väntan på nästa grupp. Tartu hade innan kriget omkring 1 000 judar. Av dessa mördades, enligt de listor som ställts samman av den estniska historikern Eugenia Gurin-Loov, 159. Det är bara dokumenterat att 53 av dessa också mördades i Tartu, en del kan ha mördats senare, under flykt.⁶⁰ Ordern att arrestera judarna förmedlades av major Kurg redan 12 juli, dagen innan han utsågs till befälhavare för de estniska styrkorna.⁶¹ Judarna fördes i allmänhet direkt till dödsbaracken. Det verkar som om även kvinnor avrättats redan från början, barn först från augusti. I december 1941 såg ett vittne en buss med (sannolikt) judiska barn:

Bussen körde fram nära graven. De som kunde gå togs till kanten av graven, men ett litet barn, nästan en bebis, hölls upp i benen, med huvudet nedåt. En man sköt honom i huvudet och släppte ner honom i graven som om det var en docka.⁶²

⁶⁰ Meelis Maripuu, "Execution of Estonian Jews in local detention institutions in 1941-1942, i *Reports*, 651-2.

⁶¹ Kurg har en, vad jag känner till, helt oskyldig namne bland de ester som nådde Sverige.

⁶² Västrik, "Tartu concentration camp", 697. Det finns vittnesuppgifter om att judiska barn från Riga skall ha avrättats där sommaren 1942. Västrik uppfattar dessa uppgifter som mycket osäkra (700).

Som den estnische historikern Riho Västrik framhåller var det inga problem att hitta frivilliga till avrättningarna. Det kan kanske förklaras av att det dröjde till april 1942 innan tyskarna stramade åt möjligheterna att stjäla de mördades tillhörigheter.⁶³ I november 1943 inledde 80 polska och tjeckiska judar från lägret i Narva arbetet med att bränna upp liken efter de mördade. När arbetet sex månader senare hade avslutats drevs de 22 överlevande in i en bastu vid gården Rulli, där de brändes inne.⁶⁴ Enligt uppgifter i polisens och de svenska utlänningsmyndigheternas arkiv anlände 1944 58 ester från Tartu som antingen frivilligt deltagit i kriget på den tyska sidan eller – i något fall ofrivilligt – deltagit i de tyskkontrollerade polisstyrkorna i och omkring Tartu. Av dessa kan vi för enkelhetens skull bortse från nio, eftersom de rekryterades först 1943-44, alltså efter att huvuddelen av massakrerna redan ägt rum, eller i något fall tjänstgjorde i förband som knappast hade med de repressiva aktiviteterna att göra.⁶⁵ Ytterligare tjugotre verkar mer eller mindre

⁶³ Västrik, "Tartu concentration camp", 695; 697.

⁶⁴ Västrik, "Tartu concentration camp", 703-4. Hans-Heinrich Wilhelms uppgifter, att likbränningen knappast hann genomföras i Estland, verkar vara felaktig. Se Wilhelm, *Die Einsatzgruppe A*, 438.

⁶⁵ Juhan Henning, Ferdinand Kaldma, Heino Kase, Elisabet Kool, Kalju Leppik, Mart Mikelsoo, Hans Moks, Lembit Puusepp, Alfons Salumets.

omedelbart ha lämnat Tartu för att delta i den tyska framryckningen, antingen västerut mot Tallinn/Reval eller österut mot Pskov/Pleskau och Leningrad.⁶⁶ Övriga fördelar sig på följande sätt: En medlem av Organisation Todt, vilket lär innebära att han bevakade tvångsarbetare från ”koncentrationslägret”.⁶⁷ Fyra av dem hade varit medlemmar av *Sicherheitsdienst*, SD. Paul Riit* värvades till ordningspolisen i Tartu 1 september 1941, efter att ha anslutit sig till tyskarna redan i juli. Den 1 maj 1942 förflyttades han till Tallinn, där han utsågs till befälhavare för en grupp inom SD B-IV A, vilket betydde att han ledde utredningar om misstänkta kommunistiska sympatier.⁶⁸ I Tallinn kontaktades han av den estniska motståndsrörelsen, som han alltsedan dess försåg med upplysningar. Den svenska polisens förhör handlade nästan uteslutande om hans aktiviteter inom motståndsrörelsen, händelserna i Tartu lämnades därhän. Däremot försågs den svenska polisen av Riit* med en omfattande förteckning över medlemmar i SD-avdelningen i Tallinn, där det också framgick

⁶⁶ Så tolkar jag de berättelser som Albert Fatajev, Evald Hallisk, Ilmar Jakobsen, Valter Jaama, Mark Karell, Ilmar Kitsas, Herbert Kolli, Udo Helmut Kupper, Jüri Laats, Rudolf Alexander Laumets, Rickard Lellup, Elmar Liivet, Arnold Märten, Endel Piibe, Karla Pihlakas, Imant Rebane, Evald Voldemar Treude, Aksel Vahinägi, Edmund Vaino, Herbert Erich Valdson, Armin Vene, Endel Vijard och Herk Fripp* lämnade.

⁶⁷ Harald Jürimäe.

⁶⁸ Han ledde den avdelning inom B IV-A som arbetade mot ”bolsjevistiska organisationer”; Kuusik, ”Security police”, 583.

vilka av dessa som betraktades som lojala med motståndsrörelsen.⁶⁹ Herbert Biif* anslöt sig, av allt att döma betydligt senare, till SD för att få tillstånd att fortsätta sina studier vid universitetet i Tartu. Han flydde i december 1943 till Finland, bland annat för att undvika att mobiliseras till en polisbataljon och skickas utanför Estland.⁷⁰ August Kruut* rekryterades i samband med Tartus fall som förhørsledare. Vid den tiden fanns det ingen estnisk SD-avdelning i Tartu, vilket innebär att hans verksamhet måste ha varit vid Omakaitse och det nyupprättade ”koncentrationslägret”. Den utredning som den svenska polisen gjorde om Kruut* saknas, men av ett bevarat PM framgår att Kruut* efter sin – antagna – verksamhet vid koncentrationslägret utsågs till extraordinarie poliskommissarie vid Mustvedistriktet utanför Tartu. Han tilldelades tyska krigsförtjänstkorset på Hitlers födelsedag 20 april 1943. Till Sverige kom han 27 september 1944, den 31 april 1950 reste han vidare till USA.⁷¹ Vello Muikma anslöt sig av allt att döma omedelbart till SD för att slippa rekryteras till fronttjänst och i juli 1942 överfördes han till *Außenstelle* Arensburg (Kuressaare) på Ösel.⁷²

⁶⁹ Se HA 168/44, SÄPO-arkivet, RA.

⁷⁰ Biif*s c-doss, SUK, RA.

⁷¹ HA 533/44, SÄPO-arkivet, RA.

⁷² HA 338/44, SÄPO-arkivet, RA.

Bara en mindre del av den estniska styrkan tillhörde SD, även om fördelningen av uppgifter alltså var flytande. Viktor Roovere, som varit polisprefekt i Tartu fram till 1940, och bland annat hårdfört bekämpat den demokratiska oppositionen mot Pätsregimen, återinsattes av tyskarna 18 juli 1941 och behöll sedan kriget ut sin post som högste ansvarige för den estniska polisen i Tartu. I förhör inför den svenska polisen avsåg han sig allt ansvar för massakrerna, och lade ansvaret helt på SD. Därmed bortsåg han från att staden under den första månadens ockupation saknade SD-avdelning. Liksom flera andra anslöt han sig till den av Uluots ledda moderata motståndsrörelsen, vilket inte hindrade hans gamla antagonist från pätstiden, Jaan Ots, från att anmäla honom för den svenska polisen. Han bosatte sig sedan i Göteborg och blev svensk medborgare 1956.⁷³ Juhan Liivak utsågs till äldre assistent av första graden vid kriminalpolisen i Tartu 1 augusti 1941, och chef över densamma vid årsskiftet. Han angavs efter sin ankomst till Sverige för en händelse som inträffat långt senare, när han var kommenderad till Kuressaare.⁷⁴ Hans kollega, kriminalkommissarien Artur Pauska, skickades ganska omgående till den mindre staden Keila,

⁷³ HA 334/44, SÄPO-arkivet, RA.

⁷⁴ HA 956/44, SÄPO-arkivet, RA.

där han satte upp en egen förhørsverksamhet. Pauska blev svensk medborgare 1955.⁷⁵ Resten av gruppen tillhörde under sommaren och hösten 1941 antingen andra delar av polisen eller partisanerna/Omakaitse/Selbstschutz. Dessa fördelar sig på elva poliser⁷⁶ och sex självskyddsmän.⁷⁷ Estniska historikerkommissionen identifierade 27 personer som mer eller mindre direkt kunde knytas till massakrerna. Ingen av dessa finns bland de 58 som anlände till Sverige.⁷⁸ Men kommissionens lista är allt annat än fullständig.

I spetsen för ett av de frivilliga estniska förband som drev ut de sovjetiska styrkorna stod kapten Karl Edvard Talpak. Han förde också befäl över den enhet av ”skogsbröder” som stabiliserade fronten fram tills tyska förstärkningar förts fram i mitten av juli.⁷⁹ Talpak fick 2 augusti ansvar för säkerheten bakom fronten i Rakkeområdet och ett kompani med hans namn deltog i slaget om Tallinn.⁸⁰ Till skillnad från många andra lät sig Talpak avmobiliseras några månader efter att tyskarna ockuperat Tartu, från oktober 1941

⁷⁵ HA 366/44; HY 1898/54, SÄPO-arkivet, RA.

⁷⁶ Justitiedepartementet, Ju 2010/2653/Brev.

⁷⁷ Justitiedepartementet, Ju 2010/2653/Brev.

⁷⁸ Listan, där flera enbart kunde identifieras genom sina efternamn, i Maripuu, ”Execution of Estonian Jews”, 654. Jag utgår från att listans Ants/Hans Laats inte är identisk med den Jüri Laats som kom till Sverige.

⁷⁹ Kaasak & Raudvassar, ”Estonia from June to October”, 499.

⁸⁰ Ibid, 501.

arbetade han som gymnasieinspektör. Den sysslan behöll han tills han 1943 flydde till Finland. Det innebär inte att han inte var medansvarig för de brott som begicks i Tartu efter den sovjetiska kapitulationen, men svensk polis nöjde sig i hans fall med att förhöra honom om hans försök att genom illegala båtfärder till Estland rädda medkämpar.⁸¹ Större intresse visades hans adjutant, Rickard Ränk, som efter att striderna i Estland avslutats satte upp en *Wachbataillon* i Tartu. Efter hans ankomst till Sverige angavs han av flera för att ha deltagit i ”hopsamlandet av judar och kommunister”, vilket han förnekade.⁸² Ränk utträdde ur sin bataljon strax efter årsskiftet 1943, och fick därefter en docentur vid juridiska institutionen vid Tartus universitet. Där styrde under den tyska ockupationen den tillförordnade rektorn Edgar Kant, som även han räddade sig till Sverige. Kant utpekades av Rei och Laretei som flitig angivare till SD, vilket verkar rimligt med tanke på hans position, men aldrig kunde beläggas.⁸³ Behandlingen av honom blev ändå mild efter att förre svenske ambassadören i Tallinn Svante

⁸¹ HA 649/45, SÄPO-arkivet, RA.

⁸² Rapport 14 juni 1947, HA 522/47, SÄPO-arkivet, 10 (cit), RA.

⁸³ Kant är annars mest känd för att han den 12 augusti 1941 hade skrivit ett brev till det tyska högkvarteret OKW, där han uppmanade till bildandet av estniska enheter som skulle hjälpa den tyska krigsansträngningen. Se Hiio, ”Estonian security groups”, 808; Wilhelm, *Die Einsatzgruppe A*, 238-9.

Hellstedt tillsammans med bland andra Per Wieselgren och Adolf Schück lagt sig ut för honom.⁸⁴ Edmund Bölau utpekades av Jaan Ots som hans medhjälpare, och som tolk åt insatsgruppens personal, vilket Bölau medgav att han varit. Han hävdade emellertid att han arbetat under tvång och fängslats i två dagar när han inte längre ville samarbeta.⁸⁵

Pärnu och Viljandi

Pärnu/Pernau i sydväst hade fallit genom ett överraskningsanfall redan ett par dagar tidigare, som även fört Viljandi i de tyska styrkornas händer. Dessa var de sista större orter som erövrades innan ställningskriget inleddes. Minst 137 estniska judar från Pärnu mördades. Den 10 september 1941 fanns inte längre några judiska män i staden, i oktober greps även kvinnor och barn. Enligt bevarade dokument avrättades 494 människor i Pärnu mellan 12 juli och 12 december 1941, av dessa var 140 judar. Morden utfördes på order av säkerhetspolisen (estnisk, under tyskt överinseende), av ett kommando om 30 man under kaptenerna Villem Raid och Arkadi Valdín. Barnen skildes från sina föräldrar och

⁸⁴ HA 321/44, SÄPO-arkivet, RA; Hellstedts brev, från UD:s rättsavdelning, 17 november 1944, C-doss Kant, SUK, RA.

⁸⁵ HA 331/44, SÄPO-arkivet, RA.

mördades senare i Pärnus synagoga.⁸⁶ Just från Pärnu lyckades åtskilliga av de ledande SD-männen rädda sig till Sverige. Arkadi Valdin och Heinrich Kubu, som också tillhörde kommandot, anlände tillsammans 21 september 1944. Vid polisförhören av dem båda tjänstgjorde Valdin som tolk!⁸⁷ Kubu bosatte sig i Motala och blev senare spionvärvare åt CIA.⁸⁸ Villem Raid anlände från Tyskland 1951 tillsammans med sin fru, de hade fram tills dess vistats i ett DP-läger. Tack vare finansiella garantier från bland andra sin dotter och Alfred Wendt, Mäes finansminister, tilläts han flytta till Sverige inom ramen för svenska internationella åtaganden i samband med att DP-lägren stängdes.⁸⁹ Det finns inget som tyder på att hans förflutna utreddes i Sverige. Han blev svensk medborgare 1960.⁹⁰ En fjärde medlem i

⁸⁶ Maripuu, "Execution of Estonian Jews", 654-6.

⁸⁷ HA 310/44, SÄPO-arkivet, RA.

⁸⁸ Detta enligt sovjetiska uppgifter, uppsnappade av SÄPO 1958, HA 310/44, SÄPO-arkivet, RA.

⁸⁹ Alfred Wendt (tysk stavning; liksom Angelus hade han innan den tyska invasionen sett till att bli tysk medborgare) anlände 21 september 1944 till Sandhamn och greps två dagar senare eftersom föreståndaren för utlänningskommissionens läger i Kummelnäs, Saltsjö-Boo, fruktade för hans säkerhet. Laretei och Rei bekräftade vid ett samtal med säkerhetspolisen 8 november 1944 farhågorna, med tanke på att han som folkförsörjningsdirektor haft det yttersta ansvaret för att så stor andel som möjligt av den estniska produktionen skulle ställas till tyskarnas förfogande. Från 1948 anställdes han på det estniska konsulatet i Düsseldorf, vilket knappast kan ha inneburit något annat än att han var i brittisk tjänst. Han pendlade sedan tills han 1961 lämnade Sverige. Se hans c-doss, SUK, RA och P 4581, SÄPO-arkivet, RA. Bland de flyktingar som anlände till Sverige fanns även Edward Vösu, som efter att ha arbetat som tolk åt den tyska insatsgruppen, som han följde från invasionens början, ledde en avnationaliseringskommission vid Wendts departement. Se N-2 till L-4, 6 maj 1946, Rg 226, Records of the OSS, Washington X-2 Personalities file, Entry 171, Box 24, NARA.

⁹⁰ Handlingarna förvaras i hans c-doss, SUK, RA.

kommandot, August Orgussaar, sökte transitvisum från Tyskland 1951, och uppehållstillstånd i Sverige 1956 (då han hävdade att hans fru var estlandssvensk). I båda fallen nekades han.⁹¹ Den femte medlemmen, Vello Teder, nekades 1950 och 1953 inresetillstånd från Storbritannien för att gifta sig med en estnisk kvinna. Först 1954 släpptes han in för att via Sverige resa till Norge.⁹²

Vad gäller de ickejudiska offren noterar Ruth Bettina Birn en betydligt försonligare ton i de protokoll som återfunnits från SD-avdelningen i Pärnu.⁹³ Men då måste man komma ihåg att även här var protokollförandet i början högst bristfälligt. SD-mannen Paul Waas*, som under några månader tillhörde trossen hos insatskommando 1a, hävdade att det tyska kommandot inte utförde några avrättningar alls i Pärnu, samtliga togs om hand av den estniska säkerhetspolisen (och Omakaitse).⁹⁴ En av dessa avrättningar bevittnade han:

Jag tror, att det var 80 till 90 människor som sköts den gången. De ställdes framför en grop och sköts med gevär av ett kommando. Det var

⁹¹ Detta enligt hans c-doss, SUK, RA.

⁹² Registerkort C-arkivet, SUK, RA.

⁹³ Birn, *Die Sicherheitspolizei*, 148-9.

⁹⁴ Vernehmungsprotokoll 7 september 1961, Paul Wilde, 207 AR-Z 246/59, 827, BA-Lwb.

10 eller 12 estniska skyttar, som varje gång sköt 7 till 10 personer. Jag tror att det fanns några kvinnor bland dem. Det var i ett skogsområde nära Pernau i gryningen och kan ha varit i juli 1941. Som tolken sa till oss, dog en stor del av de exekuterade med ropet "Leve Stalin". Det kan också ha funnits judar bland dem, det kunde jag inte avgöra. Som Carstens förklarade för mig, handlade det bland de skjutna om medlemmar i kommunistiska organisationer.⁹⁵

Den ovan nämnde Etta* blev vittne till en händelse strax utanför staden:

Under vistelsen på Näsa gård hade i Tihemetsa socken inträffat en händelse av ruskig art. Omkring en vecka efter det Etta* anstälts på gården, närmare bestämt i början av september 1941, hade vid Maru by, omkring 6 kilometer från Näsa gård, inställt sig en man, som under den estniska tiden varit biträde åt poliskommissarien i Möisakula i Pärnu län. Mannen hade hetat Ilves i efternamn. Vid tillfället hade Ilves haft en lastbil med estniska självskyddsmän med sig, ungefär femton-tjugo man. Samma dag som Ilves med sina män inställt sig i Maru by, hade Etta* och förenämnde Hendrik Kirik i ett ärende cyklat till byn ifråga för att sammanträffa med

⁹⁵ Ibid, 826-7.

arrendatorn till Maru gård, vilken också ägdes av Kirik. Vid ankomsten dit hade Ilves och hans män redan befunnit sig där och hunnit med att häkta några personer från byn. I Maru by funnos omkring fyra gårdar. Bland de häktade var också arrendatorn, som Etta* och Kirik skulle sammanträffa med. Arrendatorns namn var Sitska. Kirik hade hänvänt sig till Ilves och frågat vad som stått på och sedan ordnat att Sitska blivit fri. Vid tillfället hade Ilves och hans män häktat omkring trettio personer av båda könen i byn och hyst in dem i en magasinsbyggnad på Maru gård. Av Kirik hade Etta* fått reda på att tre större gårdsägare i trakten bildat en domstol med Ilves som föreståndare. En av dessa gårdsägare hade hetat Märt Maru och varit mellan 45 och 50 år gammal. Domstolen hade tagit som sin uppgift att bestämma över vilka, som skulle häktas och skjutas. Vid ett tillfälle hade Ilves kommit ut från rummet, i vilket domstolen suttit, och varit mycket röd i ansiktet och haft håret oordnat. Etta* hade genast fått den uppfattningen, att Ilves var berusad. Ilves hade sagt något till ett par män, som också kommit ut från rummet. Kirik hade då stått i närheten. Då Etta* sedan frågat Kirik, vad Ilves sagt för någonting, hade Kirik omtalat, att Ilves förklarat, ”att det på platsen skulle skjutas så många personer som möjligt, vilka misstänktes ha samarbetat med kommunisterna, ty om de inte gjorde det

omedelbart kunde tyskarna komma och förbjuda det, vilket han (Ilves) ej ville vara med om". Ilves hade sedan gått in i rummet igen. Efter en timme hade domstolen kommit ut, varvid hälften av de häktade frigivits, medan resten stuvats på en lastbil och förts bort till en plats omkring 2 kilometer från gården, där de nedskjutits. Etta* hade icke varit på platsen där det skett, men han hade hört skotten. Av självskyddsmännen hade Etta* känt igen många till utseendet. Endast en hade han känt till namnet och denne hette Felsen, då omkring 28 år gammal, och son till en kypare å Möisakula järnvägsrestaurang. Bland de skjutna hade funnits fyra å fem kvinnor, däribland en gammal kvinna, omkring 65 år. Huruvida Ilves själv varit närvarande vid avrättningen, visste ej Etta*, men Ilves hade i varje fall varit den som bestämt om densamma. Det var ett allmänt känt faktum, att Ilves dessutom föranstaltat om nedskjutande av 180 personer, män, kvinnor och barn i Möisakula. Det yngsta barnet var 11 år gammalt. De avrättade hade begravts i tvenne massgravar omkring 3 kilometer utanför Möisakula. Släktingar till de avrättade hade satt blommor och kors på gravarna. Ilves hade beordrat borttagande av dessa blommor och kors, vilket sedan verkstälts av självskyddsmän. Ilves var mycket hatad för allt ont han gjort. Enligt vad Etta* trodde, hade han sedermera

nedskjutits av befolkningen.⁹⁶

Bland de flyktingar som anlände till Sverige fanns flera med efternamnet Ilves, varav en med bakgrund i estniska SD. Det handlade emellertid om en 19-årig pojke som först 1943 hade anställts vid SDs kartotek.⁹⁷ Däremot anlände den estniska SD-avdelningens chef från maj 1942, Endel Fripp*, liksom överassistenten Vello Piirsalu, hauptreferenten Paul Hansar,⁹⁸ referenten Hans Allik samt assistenterna Herman Kandimaa, Albert Kilvar, Johannes Pirsont och Adolf Elmar Vaha; registratörn Leo Kärma och 2:e assistenten Elmar Alexander Kalme.⁹⁹ Ytterligare trettiotre

⁹⁶ Statspolisen Dnr SD 154/1944, 21 december 1944, P 4883 Mapp 20, SÄPO-arkivet, 23-5, RA.

⁹⁷ Lembit Ilves.

⁹⁸ KGB bedrev i tjugio år en förundersökning mot Hansar, men försökte aldrig få honom utlämnad. Birn, *Die Sicherheitspolizei*, 231, n. 13.

⁹⁹ Om Kalme, se HA 1899/44 (överförd från Tallinn, senare av allt att döma i T-kontorets tjänst, att döma av utlåtande till Fst i akten); om Kandimaa, se P 4732/HA 1895/44 (Kandimaa genomgick polisskola i Tallinn från februari 1942 och inträdde i tjänst vid Pärnus avdelning B V först i september 1942. I polisförhör framkom en med estniska mått mätt ovanligt stark, möjligen antisemitisk, koncentration på det judiska inslaget under den sovjetiska ockupationen, t. ex. s. 6: ”Ett flertal av de personer, som tjänstgjorde inom GPU [den sovjetiska militära underrättelsetjänsten], utgjordes av judar, och K kände igen ett flertal judiska ynglingar, vilka arbetade inom GPU. Även ordningspolisens verksamhet sköttes av GPU, och i Tallinn väckte det stor uppmärksamhet, att en 18-årig judeyngling skickades till en av Tallinns mest trafikerade platser för att ordna trafiken.” Kandimaa beviljades i december 1945 arkivarbete och blev svensk medborgare 1963; om Kilvar se Ha 332/44, (denne stannade endast en kort tid i Pärnu innan han följde tyskarna till Tallinn som vägvisare, och blev sedan anställd vid SD i Tallinn, hösten 1943 var han överassistent och ledde en avdelning inriktad på kontrapionage och sabotage vid B IV-E) (Kuusik, ”Security police”, 583); om Pirsont, se HA 709/44; om Vaha (anställd 1942), se HA 319/44; om Kärma se HA 1203/44, (han anställdes först 1943 och arbetade då som Johannes Pirsonts assistent); om Allik se HA 1205/44; om Piirsalu, se; om Fripp*, se HA 1901/44, SÄPO-arkivet, RA. Även Ilmar Evert, anställd 15 februari 1942 vid SD Amt B-V (vanliga brott) anlände till Sverige. Arved Oksar arbetade under 1942 i sju månader vid SD Amt B-III, det vill säga, han ordnade underlag

poliser¹⁰⁰ och 16 hemvärnsmän¹⁰¹ hörde också till flyktingarna från Pärnu. Till dessa kom 17 personer som hade uttagits till de stridande förband som följde med tyskarna.¹⁰² Bland flyktingarna fanns även ”fängelsedirektören” Alfred Kook*, estnisk kommandant i Pärnus koncentrationsläger, samt åtminstone två fångvaktare.¹⁰³ Från Viljandi anlände två poliser¹⁰⁴ och fem hemvärnsmän.¹⁰⁵

Narva och Rakvere

Under större delen av juli rådde ställningskrig i utkanterna av Tartu och Viljandi. Tartus belägring kunde brytas först 31 augusti, en vecka senare nådde de första tyska styrkorna finska bukten, vilket innebar att de sovjetiska styrkorna i Tallinn och på de stora öarna var avskurna från alla förbindelser landvägen. Under augusti

för rapporter om folkstämningen i området. Se hans c-doss, SUK, RA.

¹⁰⁰ Justitiedepartementet, Ju 2010/2653/Brev.

¹⁰¹ Justitiedepartementet, Ju 2010/2653/Brev.

¹⁰² Oskar Udo Kirsivälli (från 1943, ursprungligen i Röda armén), Jakob Klassen, Ferdinand Koger, Johan Koger, Udo Helmut Kupper, Hans Leis (se CIA Name Files 263 AI-86 32 Hans Leis, NARA), Voldemar Leetsar, Erik Linnolt, Gustaf Lond, Nikolai Alexander Luukas, Mats Mölder (bataljonschef 3 bat. I Pärnus Omakaitseregemente), Harry Orav, Ilmar Päts, Mihkel Reinla, Leopold Hans Talviste, Georg Tint, Hans Toomla, Paul Viilo.

¹⁰³ Bröderna Leopold och Eduard Herman Jaani, se HA 738/44, SÄPO-arkivet, RA.

¹⁰⁴ Justitiedepartementet, Ju 2010/2653/Brev.

¹⁰⁵ Justitiedepartementet, Ju 2010/2653/Brev.

genomfördes rensningsaktioner i norra Estland. Jöhvi hade intagits 13 augusti, därefter inleddes attackerna mot Narva, som föll den 17 augusti. Liksom tidigare arresterades först de judiska männen, som sköts som vedergällning för den omfattande förstörelse som striderna fört med sig. Under tiden fram till halvårsskiftet 1942 arresterades 2 023 personer i Narva. Av de nästan fullständigt bevarade protokollen framgår att 786 släpptes, 518 sändes till koncentrationsläger och 667 avrättades. Andelen avrättade var näst Tallinn den högsta i Estland, 33 procent, men det är osäkert om detta avspeglar ett relativt lågt antal gripna eller en oförsonligare attityd.¹⁰⁶ Till Sverige anlände från Narva fem poliser (inklusive en överåklagare)¹⁰⁷ och sju självskyddsmän,¹⁰⁸ ytterligare sex hade befunnit sig i de stridande förband som utgick därifrån.¹⁰⁹ Åklagaren Nilo Viit*, som var polisprefekt i Narva fram till november 1941, hörde till sverigeflyktingarna, liksom hans efterträdare majoren Erich Kõiv. Viit lämnade sin post eftersom han, som en vän uttryckte det ”icke

¹⁰⁶ Indrek Paavle, ”Estonian citizens and residents executed or deceased in imprisonment in 1941-1944, An overview”, Appendix 2, Table 2, i *Reports*, 649. Rapporten bygger på en sammanställning från SD:s Außenstelle Narva, och vi kan utgå från att siffrorna är i underkant. Diskrepansen är dock sannolikt mindre än i Tartu. Jmfr Birn, *Die Sicherheitspolizei*, 149.

¹⁰⁷ Justitiedepartementet, Ju 2010/2653/Brev.

¹⁰⁸ Justitiedepartementet, Ju 2010/2653/Brev.

¹⁰⁹ Justitiedepartementet, Ju 2010/2653/Brev.

kunde fördrå de metoder tyskarna använde sig av”.¹¹⁰ Överssistenten Aleksander Noorkokk och kriminalpolisen Rein Teimann var av allt att döma de enda representanterna från Narvas SD-avdelning som nådde Sverige (vilket kan förklaras av att Narva var den större estniska stad som låg längst bort.¹¹¹ Bland flyktingarna fanns också borgmästaren August Jüriado, högste chef för den estniska sidan av den civila administrationen och därigenom även den av Mäe ledda ”självstyrelsens” man i Narva.¹¹² Hans Kalm skötte under fyra månader krigsfängeläget Narvajärvi.¹¹³

Från Rakvere, som ligger mitt emellan Tallinn och Narva, anlände 8 poliser¹¹⁴, 12 hemvärnsmän¹¹⁵ och 13 soldater i stridande förband.¹¹⁶ Bland dem fanns polisprefekten Ago

¹¹⁰ P 4818 FB12 (Heldur Tönisons omdöme citeras); HA 1585/44, SÄPO-arkivet, RA. Pölde arbetade i Sverige som arkivarbetare vid Stockholms högskola och blev svensk medborgare 1961; Kõiv, som även arbetade som rådgivare åt Mäe och i Soodlas stab under tvångsmobiliseringen till den estniska Waffen-SS-divisionen, lockades omedelbart av professor Westerlund till lantbruksuniversitetet i Ultuna utanför Uppsala. Han lämnade Sverige 1951 för Storbritannien. Med tanke på hans tidigare kontakter med Soodla är det inte orimligt att anta att hans kunskaper kom den brittiska underrättelsetjänsten till godo. Till Sverige kom även Kõivs sekreterare Erna Mank, som hösten 1942 blev en av få kvinnliga assistenter vid SD B IV A i Tallinn.

¹¹¹ HA 958/44; HA 366/45, SÄPO-arkivet, RA.

¹¹² Se hans c-doss, SUK, RA.

¹¹³ HA 2056/44, SÄPO-arkivet, RA.

¹¹⁴ Justitiedepartementet, Ju 2010/2653/Brev.

¹¹⁵ Justitiedepartementet, Ju 2010/2653/Brev.

¹¹⁶ Vello Arak (Türi), Eldur Eha (Viru), Rubo Kaarn (Hemsä), Lembit Herman Keder (Viru), Ants Veino Lahi (Kunda), Karl Lindam (Tapa), Edgar Metsis (Haljala), Valter Johannes Spirka, Karl Toomasson (Kunda), Karl Trei, Jaan Tõlpus (Kunda), Roman Uudelepp (Tapa), Edgar Valk (Rakvere).

Hiss*, som anlände med Rågökommitténs båt Triina. Hiss* hade vid Tallinns erövring tillhört Leithammels Omakaitserement (se nästa avsnitt) i tre månader. Den 6 december 1941 befordrades han till prefekt och därmed chef för både säkerhets-, kriminal- och ordningspolisen (från januari 1942 enbart för ordningspolisen). I augusti 1942 övertog han posten som chef för ordningspolisen i Rakvere.¹¹⁷ På grund av några vittnesmål som framställde honom som ”alltför tyskvänlig” nekades han arkivarbete. Inte heller en ny framställning 1948 var framgångsrik, och 1949 lämnade han Sverige för Argentina.¹¹⁸ Ledaren för Omakaitse i Rakvere var Eerik Borr*, som också kom till Sverige. Fiskaren Johan Mulla berättade hur utrensningen gick till i byn Kunda vid kusten utanför Rakvere:

Det hade ofta inträffat att civila personer, som misstänktes för att vara kommunister eller av andra personer utpekats att vara sådana, av Borr* blivit bortsända från trakten och sedan icke återvänt. Ibland hade sådana angivelser skett på grund av ren ovänskap och utan att det förelegat någon grund för desamma. Borr* skulle ha tvingat hemvärnspersonalen att hämta de personer, som skulle bortföras. Dessa

¹¹⁷ Rapport 2 december 1944, HA 576/44, SÄPO-arkivet, 5-6, RA.

¹¹⁸ HA 576/44, SÄPO-arkivet, RA och Hiss*s c-registerkort, SUK, RA.

hade först transporterats till en källare i herrgården Malla i Kunda socken. Mulla hade hört andra hemvärnsmän omtala, att Borr*, då de kommit till källaren med sålunda anhållna personer, sagt till dem: ”Varför släpa ni på sådana där? Ni kan väl skjuta ner dem i skogen.” Hemvärnspersonalen hade dock icke någon gång gjort detta.¹¹⁹

Borr* förhördes själv om ett konkret fall där en gripen person, en av bröderna Klaman, skjutits ner:

Då de kommit omkring 150 meter från utkanten av Oja by och befunnit sig i en skog, hade Klaman, som gått ett par meter före [Omakaitse-mannen] Peep, vänt sig om eller gjort någon rörelse med kroppen. Peep, som tydligen trott, att Klaman ämnat fly, hade då avlossat 3 eller 4 skott mot Klaman. Klaman hade troligen träffats i bakhuvudet och fallit död ned till marken. Klaman hade kommit att ligga på magen med ansiktet mot marken. Sedan de uppehållit sig vid liket en kort stund frågade Borr* Peep, vad denne tänkte göra. Peep hade då svarat, att det vore hans sak att avgöra, vad som skulle göras. Med anledning av Peeps svar hade Borr* och Hallibard icke tagit någon som

¹¹⁹ Förhör med Johan Mulla 7 januari 1945, HA 243/45, SÄPO-arkivet, RA.

helst befattning med liket utan begivit sig från platsen. Peep hade samtidigt begivit sig mot Kunda. Senare samma dag anmälde Borr* skriftligen saken till länsheimvärnschefen, som emellertid Borr* veterligen icke gjort något åt saken. En tid därefter hörde Borr* ryktas, att en person från Toolse grävt ner liket efter Klaman. Våren 1942 fick Borr* höra, att Klamans anhöriga upptäckt den plats, där liket efter Klaman nedgrävts. Klamans anhöriga hade även anhållit hos myndigheterna att få begrava liket, men huruvida detta beviljats, visste icke Borr*. Borr* hade därefter hört, att Peep med hjälp av 3 ryska krigsfångar skulle ha grävt ner liket efter Klaman på okänd plats.¹²⁰

Pskov

För området omedelbart öster om Estland och Lettland var det Sonder/Einsatzkommando 1b, lett av *SS-Obersturmbannführer* Dr. Erich Erlinger som hade det övergripande ansvaret. Styrkan omfattade i oktober 1941 110 man, ett och halvt år senare hade den växt till knappt fem hundra. Till skillnad från i de baltiska republikerna fanns det inga möjligheter att värva hjälpenheter från lokalbefolkningen, istället

¹²⁰ Rapport 16 januari 1945, HA 938/44, SÄPO-arkivet, 10, RA. Borr* rekryterades i november 1941 till den estniska politiska polisen. Efter utbildning i SDs skola Bad Fürstenberg förlades han i augusti 1942 i Kiviõli, där sovjetiska krigsfångar och judiska tvångsarbetare bland annat utvann olja ur skiffer. Han flydde till Sverige via Finland i september 1944 och reste vidare till Kanada 1948. Se hans c-doss, SUK, RA.

överfördes undan för undan estniska, lettiska, litauiska och även ukrainska förband. På ryskt område inträdde inte heller någon civilförvaltning. Ett flertal av Sonder/Einsatzkommandona uppehöll sig nära fronten, där bland andra Einsatzgruppe A:s ledare Walter Stahlecker så småningom skulle stupa. Området öster om de baltiska republikerna var betydligt värre åtgånget av krigets härjningar: nästan alla vuxna män hade mobiliserats till Röda armén, och under reträtten hade både bebyggelse och lantbruk nästan fullständigt förröts. Den tredje april rapporterades området runt Pskov/Pihkva/Pleskau "judefritt", sannolikt hade färre än hundra judar hittats i området. Förutom dessa hade till mitten av oktober 1941 omkring 2 000 "kommunister och partisaner" infångats och avrättats, ett halvår senare kan siffran uppskattas till minst 4 000, varav fortfarande bara en mindre del judar.¹²¹

Hitler utfärdade 7 oktober 1941 order om att Leningrad inte skulle tillåtas kapitulera, och flyktingar från staden som försökte ta sig mot de tyska linjerna skulle "tillbakavisas med eld". I enlighet med den tyska taktiken från anfallets början skulle flyktingarna i så stor utsträckning som möjligt tvingas österut:

¹²¹ Wilhelm, *Die Einsatzgruppe A*, 255-61.

Rysslands kaos blir desto större, och vår förvaltning och utnyttjande av de ockuperade östra områdena lättare, ju mer befolkningen i de sovjetryska städerna flyr till det inre av Ryssland.¹²²

Befälhavaren för den 58:e infanteridivisionen berättade för 18:e arméns stab att han visserligen utfärdat order till sina soldater om att skjuta på flyktingarna, och även räknade med att sådana order skulle utföras, men han oroade sig ändå för följderna:

I truppen rådde full förståelse för att de miljoner människor som inneslutits i Leningrad inte kan försörjas av oss, utan att detta på ett negativt sätt påverkar vårt eget lands försörjning. Därför skulle den tyske soldaten även med användande av vapen hindra sådana utbrytningar. Men detta kan bara alltför lätt leda till att den tyske soldaten förlorar sin karaktär, d. v. s., att han efter kriget inte längre drar sig för våldsdåd av det slaget.¹²³

Genom detta förhållningssätt blev belägringen av

¹²² OKW (Jodl) 7/10 1941, faksimil i *Verbrechen der Wehrmacht...*, 319.

¹²³ Bericht der Generalstabschefs (Ia) der Heeresgruppe Nord, Kriegstagebuch der Heeresgruppe Nord 24/10 1941, faksimil i *Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941-1944: Ausstellungskatalog* (Hamburger Institut für Sozialforschung red.), Hamburger Edition: Hamburg 2001, XXX.

Leningrad, av tyska styrkor i söder och finska i norr, ett krigsbrott i sig. Detta brott var noggrant övervägt och förhoppningsfullt övervakat i vinterns krigsrapporter, när massvälten och epidemierna på Leningrads gator ryckte bort nära hundra tusen människor i månaden.¹²⁴ Lidandet i Leningrad har skildrats i flera sammanhang, men förhållandena var inte mycket bättre på den omkringliggande landsbygden.¹²⁵ Umbärandena tvingade å ena sidan fram en ökande partisanverksamhet, å andra sidan lät sig allt fler av framförallt de finskspråkiga ingermanländarna, som bodde både på tysk- och finskockuperat område, värvas till hjälpstyrkor av olika slag. Tyskar och finländare inledde också ett samarbete som innebar att ingermanländare skickades norrut, till sina "stamfränder", för att göra plats åt "folktyskar" som ville åt den odlingsbara marken söder och väster om den väldiga staden.¹²⁶

Sverige var naturligtvis väl orienterat om Leningrads belägenhet, däremot inte i samma utsträckning om förhållandena på den omgivande landsbygden. Vintern 1944 började en trettiotvårig norrlänning hålla föredrag i

¹²⁴ *Verbrechen der Wehrmacht*, 321-7.

¹²⁵ Standardverket är fortfarande Harrison E. Salisburys *The 900 Days, The Siege of Leningrad*, Cassell Military Paperbacks: New York 1969.

¹²⁶ Wilhelm, *Die Einsatzgruppe A*, 208-13.

trakterna runt Övertorneå. Ingenjören Henning Hietala hade efter ingripande från beskickningen i Helsingfors kommit till Sverige i oktober året innan. På grund av misstankar om att han kunde vara sovjetisk fallskärmsagent, kallades han till förhör hos landsfogden i Luleå. Hietala hade 1930 som 18-årig kommunist av sitt parti skickats till Sovjetunionen för utbildning. I Leningrad hade han tagit ingenjörsexamen och sedan stannat kvar i landet. Vid krigsutbrottet hade han mobiliserats och placerats som instruktör innan han den 5 november 1941 hoppade över Tosno, fem mil sydost om Leningrad, som fallskärmsspion. Så snart som möjligt klädde han om till civila kläder och arbetade under en period som föreståndare för ett elverk (vilket på grund av den noggranna tyska bevakningen höll på att kosta honom livet). Så småningom tog han sig istället till Estland, där han tillsammans med flera tusen andra under svåra umbäranden – enligt vad han uppgav hade två tusen personer omkommit av svält – spärrades in i ett läger i Paldiski i väntan på att transporteras till Finland, som en del av de tyska och finska myndigheternas utbyte av finskspråkiga sovjetmedborgare mot estniska krigsfångar. I det finska karantänsläget anhölls han av den finska statspolisen. Utredningen ledde enligt vad han

själv uppgav till att han var en hårsman från att arkebuseras. Enligt finska uppgifter var det snarare så att han med svenska beskickningens hjälp skickades över gränsen, för att undkomma tyska utlämningskrav, som säkert hade fått just det resultatet. Att det sedan tog fyra månader för de svenska myndigheterna att reagera på det faktum att det strax intill gränsen till Finland bodde en man som själv uppgett sig vara sovjetisk spion, och just av detta skäl utvisats ur Finland, är kanske märkligt. Förklaringen ligger sannolikt i att det inte var spionerimisstankarna som föranledde det hastigt påkomna förhöret. Ett större problem var att Hietala snart efter ankomsten hade återinträtt i SKP och börjat hålla öppna möten om vad som hände under den tyska ockupationen under Sovjetunionen. De båda första föredragen hölls visserligen med den lokala polisens goda minne, men det tredje måste han ställa in på landsfiskalens uppmaning. I polisförhöret framkommer åtminstone fragment av vad Hietala hade bevittnat under sin vistelse i Ingermanland:

Hörd om sina iakttagelser om tyskarnas allmänna uppträdande i de ockuperade områdena berättade han, att tyskarna alltid uppträtt mycket hårt mot såväl ryssar som andra, som kommit i deras händer. Vid

krigsutbrottet 1941 och även senare hade de visserligen propagerat, att de ämnade befria det ryska folket från bolsjevikernas gastkramning. Dylika paroller hade bort motivera en hänsynsfull eller åtminstone mänsklig behandling av civilbefolkningen, som inte på något vis deltagit i krigshandlingar. Men detta var inte fallet. Så fort de misstänkte, att någon kunde komma att vålla dem minsta besvär, blev vederbörande omedelbart hängd utan att hans skuld blivit på något sätt konstaterad. Exempelvis i byn Schapki, som ligger 60 kilometer i västlig riktning från Leningrad, hade tyskarna omkring den 10 november 1941 hängtt samtliga manspersoner över 16 år, inalles 16 stycken, utan att man bland civilbefolkningen kunnat utröna något om orsaken till deras åtgärd. Det troliga vore dock, att tyskarna genom sådana åtgärder trodde sig kunna paralysera civilbefolkningen, så att ingen vågade ens tänka på motstånd, vare sig aktivt eller passivt, mot ockupationsmakten. I Tsudova köping, 121 kilometer väster Leningrad vid järnvägen till Moskva, hade tyskarna i november månad 1941 dragit samman den manliga delen av civilbefolkningen till ett läger strax utanför köpingen, troligen i avsikt att därifrån kunna vid behov vidarebefordra arbetskraft till Tyskland. Hietala hade ankommit som flykting till köpingen och där sammanträffat med personer, vilka vistats i

lägret. Dessa hade omtalat, att samtliga fingo tillbringa nätterna i en foderlada, som var belägen på övre botten i en större ladugårdsbyggnad. Varje morgon väcktes de genom att den tyske vaktposten sköt ett skott genom stallet. Då ryssarna lågo tätt intill varandra, blev en av dem ihjälskjuten varje morgon. Ingen av ryssarna fingo stiga upp förrän vaktposten avlossat sitt skott.

I Peterhof, 30 kilometer väster Leningrad, hade några sovjetryska marinsoldater gjort motstånd, när tyskarna skulle övermanna dem. Sedan ryssarna betvingats, hade tyskarna bundit 5 ryssar fast i ett träd. Därefter hade de hållt bensin i deras kläder och bränt dem sedan levande på bål. Detta hade inträffat i början av december 1941. Hietala hade själv varit åskådare till händelsen. Tyskarna hade haft för vana att köra ut civilbefolkningen för att åse dylika skådespel.

I januari 1942 hade Hietala i staden Luka, som också ligger västerut från Leningrad, bevittnat hur tyskarna behandla judiska folkelement. På en gårdsplan i stadens centrum hade 8 judar, därav 2 eller 3 kvinnor, ålagts att springa runt gårdsplanen. Var och en av dem fick bära något järnföremål, såsom järnspett, symaskinsfötter o. d., och en beväpnad tysk soldat tillsåg, att judarna ständigt löpte. När dessa framåt eftermiddagen började ramla omkull av utmattning, nedskötes de alla av den tyska

vaktposten. Även vid denna händelse voro flera hundra personer närvarande, tillstädeskommenderade av tysk militär.

I Antropsiono, 60 kilometer från Leningrad vid järnvägen till Vitebsk, hade tyskarna kvällen efter samhällets intagande anordnat stora festligheter. De hade valt ut 14 flickor i åldern 16-20 år, vilka de hade hos sig över natten. Påföljande morgon hade samtliga blivit nedskjutna av tyskarna. Händelsen skulle ha inträffat i november 1941. I sammanhang därmed uppgav Hietala, att det inte var förbjudet för tyskarna att idka konsumgånge med ryska kvinnor. Samtliga marketenterier, även vid kompanier och mindre enheter, saluhöllo preventivmedel, som soldaterna hade rättighet att tillhandla sig efter behag. Hietala uppgiver, att tyskarna hyste samma motvilja mot zigenarbefolkningen som mot judarna. I en kyrkby 5 kilometer öster om staden Gdov hade Hietala i början av mars 1942 varit vittne till hur 28 zigenarfamiljer "likviderades" utan att någon i deras omgivning kunde utröna orsaken därtill. Zigenarfamiljerna hade sammandragits till en skog strax utanför samhället. Under bevakning av tyska soldater fingo de själva gräva en lång grav åt sig. När graven var färdig, kommenderades de till gravkanten i tur och ordning efter åldern, varefter de blevo nedskjutna. När barnen sågo, att deras föräldrar blevo nedskjutna, blevo de

hysteriska, hoppade mot tyskarna och bådo att bli skonade. Samtliga med undantag för 3 stycken 3-4 åriga blevo dock nedskjutna. De tre små barnen kastade tyskarna levande ned i graven, varefter de vältrade jordstycken över dem. Barnen blevo levande begravna. En stor mängd åskådare åsågo händelseförloppet utan att någon vågade opponera. (När Hietala berättade denna händelse, brast han i gråt av sinnesrörelse.) Vid ett annat tillfälle hade Hietala sett, att en bondkvinna blev hängd uteslutande av den orsaken, att hon förbjudit tyska soldater taga höns ifrån hennes hönsgård. Hietala hade funnit tyskarna vara otroligt hänsynslösa och omänskliga vid behandling av befolkning, som kommit i deras händer. Vid avlivning hade de företrädesvis använt hängning. Skjutning hade förekommit i mindre utsträckning.¹²⁷

Sedan säkerhetstjänsten läst förhöret beslöt den genom kriminalkommissarie Erik Lönn att avråda regeringen från att återge Hietala hans svenska medborgarskap:

¹²⁷ PM Landsfogden i Norrbottens län 26 januari 1944, Hd 1472/43, F VIIIe, MUST-arkivet, 46-9, Fst. Förhöret hade för övrigt hållits av den senare stridbare socialdemokratiska riksdagsmannen och landshövdingen Ragnar Lassinantti, vid den tiden statspoliskonstapel. Det kan naturligtvis inte uteslutas att en konstapel med mindre civilkurage kunde ha återgett Hietalas upplevelser med mindre detaljrikedom.

Därest Hietala blev svensk medborgare skulle han även med lätthet kunna utnyttjas av de svenska kommunisterna såsom propagandist, vilket vore synnerligen farligt på grund av hans tendentiösa inställning.¹²⁸

Tanken var förstas att han som utländsk medborgare skulle kunna hindras att arbeta politiskt, och gripas om så behövdes. Det verkar som om myndigheterna först nöjde sig med den övervakning som den lokala polismakten kunde bistå med. I maj inkallades han emellertid, trots att han formellt fortfarande var sovjetisk medborgare, till trängkåren i Sollefteå, och därmed var det dags att inskrida. Den 26 april 1944 internerades Hietala i den slutna utlänningsförläggningen Smedsbo utanför Falun. Efter att av förläggningsledningen ha betecknats som "arbetsoduglig" och "farlig uppviglar" togs han den 16 juni i förvar, först i kronohäktet i Falun, sedan via Långholmen på utlänningsförläggningen för sinnessjuka på Sätters sjukhus. Bland anklagelserna fanns "missfirmelse av tjänstemän, politisk propaganda och uppmaning till ohörsamhet bland de medinternerade". Slutomdömet om honom från lägerledningen i Smedsbo var att han var "en

¹²⁸ Lönn till SUK, 19 februari 1944, Hd 1472/43, F VIIIe, MUST-arkivet, 56, Fst.

underlig och överspänd person”.¹²⁹

Oavsett vad de svenska myndigheterna ansåg finns det mycket som tyder på att den skildring Hietala gav av förhållandena i området omkring Leningrad var korrekt. En stor grupp ingermanländska soldater från den så kallade ”stamfrändebataljonen” anlände till Sverige hösten 1944. Enheten hade inlemmats i den finska armén i december 1944, men de flesta av dess soldater hade värvats långt tidigare, ofta under löfte att få komma till Finland. Istället hade de under lång tid fått förstärka den tyska fronten vid Novgorod. Det är påfallande hur många av dem som anger att de låtit värva sig då de ”levt på svältgränsen”, ”icke haft någon annan möjlighet att försörja sig” eller ”på grund av svält”, något som inte förekommer vare sig bland ester, letter eller litauer. Även inom den primitiva polis som sattes upp på ockuperat område framgår det att betalningen bestått av ”mat och tobak”, eller som Juho Kouhia från Skuoritsa socken sydväst om Leningrad beskrev förhållandet:

När tyskarna 1941 ockuperat hans hemort, hade där funnits 4 kommunister. För tyskarna hade han anmält dessa, vilka då blivit häktade. På grund av denna anmälan hade han blivit

¹²⁹ Smedsbo förläggning till Landsfiskalen i Falun, Lägerarkiv Smedsbo EII:1, SUK, RA.

erbjuden tjänst vid den hemliga tyska polisen i hans hemort, med uppgift att försöka uppspåra och anmäla kommunistiska element och ryska agenter. Han hade emottagit denna anställning som han haft i samband med sitt jordbruksarbete till oktober 1943. Några penningar för denna tjänst hade han aldrig mottagit, men däremot hade han erhållit livsmedel. Under år 1941 och 1942 hade han vid angivandet av partisaner alltid erhållit 2 flaskor brännvin och några bröd.¹³⁰

Det säger sig själv att under sådana omständigheter var ett människoliv inte mycket värt och det fanns alla möjligheter att etablera ett terrorvälde av det slag som Hietala beskrev. Om en annan ingermanländare skrev säkerhetstjänsten 1950:

Det kan framhållas som i viss mån anmärkningsvärt att han anmälde sig som tysk frivillig, enär han uppgivit att hans gamla och orkeslösa föräldrar av tyskarna blevo dödade 1941 på grund av att de genom ålder voro oanvändbara.¹³¹

De vidriga förhållandena var en av faktorerna bakom att partisanstyrkor började byggas upp i

¹³⁰ C-doss Juho Kouhia, SUK, RA.

¹³¹ Sammanställning 11 juli 1950, HA 761/50, SÄPO-arkivet, RA.

träskan runt Pskov vid Ilmensjöns södra strand i slutet av juli 1941. *Wehrmacht* överlämnade omedelbart ansvaret till insatskommandot, som snart insåg att de egna styrkorna inte skulle räcka till och därför bad om tillstånd att använda estniska och lettiska förband. Stridshandlingarna bestod till en början å ena sidan, från partisanernas sida, av eldöverfall mot tyska förbindelselinjer, och å den andra, från tyskarnas sida, av gripanden, ”förstärkta” förhör och avrättning av civilister. Först i slutet av september lyckades de tyska styrkorna åstadkomma regelrätta strider mot partisanenheter.¹³²

Juristen Alder Toom*, stabschef för Omakaitse i Tallinn fram till 6 september 1941, kallades en månad senare upp till ”SD”, med andra ord det tyska insatskommandots högkvarter i Tallinn. Sannolikt togs han emot av Martin Sandberger själv, som utnämnde honom till ”prefekt”, det vill säga högste estniska chef över de estniska förband som skickades till Pskov. Den posten behöll han till juli 1942, då han kunde återvända till Tallinn.¹³³ Under den tiden hade den estniska styrkan flitigt använts för avrättningar av både judar och ryska ”misstänkta partisaner”. Bland

¹³² Wilhelm, *Die Einsatzgruppe A*, 277-8.

¹³³ Förhör med Toom* i Visby 15 oktober 1944, i P 6757, SÄPO-arkivet, 5-4, RA.

dessa avrättningar märks en påstådd avrättning i februari 1942 av omkring 500 kvinnor och barn, som Sandberger hävdade att han hösten 1941 skickat från koncentrationslägret i Harku utanför Tallinn, för att kunna påstå att Estland gjorts ”judefritt”. Sandberger lät i förhör efter kriget förstå att hans avsikt varit att skona kvinnor och barn, men att HSSPF Jeckeln ändå beordrat avrättningen så snart han förstått det rätta sammanhanget.¹³⁴ Forskarna avfärdar idag Sandbergers historia som ett försök att urskulda sig inför rätten, och skylla på den redan avrättade Jeckeln, liksom han skyllde avrättningarna i Estland på den stupade Stahlecker. Däremot är det korrekt att avrättningar i stor skala verkligen ägde rum i Pskov med omgivningar under den perioden, och att de huvudsakligen utfördes av estniska Omakaitse under åtminstone administrativt befäl av Toom*.¹³⁵ Alder Toom*, som anlände till Gotland i mitten av oktober 1944, behövde emellertid inte svara på några frågor om vad som hänt i Pskov under den svenska polisens förhör, trots att han omedelbart vid ankomsten berättade om sin bakgrund. Han var med och gav ekonomiska garantier när förre inrikesdirektorn

¹³⁴ Försvarens förhör med Sandberger inför den amerikanska militärdomstolen, Fall IX, 14 november 1947, i 207 AR-Z 246/59, B I 46-7, BA-Lwb.

¹³⁵ 207 AR-Z 246/59, B II 370-1; B III 857d-857e, BA-Lwb

Oskar Angelus 1950 gavs tillstånd att flytta till Sverige, och han engagerades möjligen av den svenska underrättelsetjänsten. Han blev svensk medborgare 1952 och dog trettio år senare i Lund.¹³⁶

Tallinn

Med hjälp av 25 000 stadsbor, huvudsakligen tvångsmobiliserade, hade de sovjetiska styrkorna byggt tre försvarslinjer runt om Tallinn. I den tyska attacken, som inleddes den 20 augusti och kunde avslutas först en dryg vecka, senare deltog alla de tre större estniska frivilligförbanden (ERNA II samt Talpaks och Hirvelaans bataljoner). Redan den 27 augusti började även en estländsk frivilligstyrka av tallinnbor byggas upp.¹³⁷ Tre dagar efter kapitulationen, den 31 augusti, hade Omakaitse gripit 42 judar, 182 medlemmar av den estniska milis, ”förintelsebataljonerna”, som rekryterats av de sovjetiska myndigheterna och ytterligare 150 ”misstänkta”. Först den 10 september utfärdade Sandberger en uttrycklig order om att alla

¹³⁶ Toom*s C-doss, SUK, RA; Försvarsstaben begärde 1947 ”slagning” på hans namn, vilket i allmänhet innebar att den var intresserad av hans tjänster. HA 1821/44, meddelande 30 januari 1948. Garantierna för Angelus enligt brev till UD 7 mars 1950, se Angelus C-doss, SUK, RA. Övriga garantier var Heinrich Feldman, Hjalmar Pöhl, Edmund Bölau, Helene Johani.

¹³⁷ Peeter Kaasik & Mika Raudvassar, ”Estonia from June to October 1941: Forest brothers and summer war”, i *Reports*, 511-2.

manliga judar över 16 år skulle arresteras. Även judiska kvinnor skulle registreras för tvångsarbete: i praktiken innebar förordningen att både män och kvinnor – med barn – fördes till koncentrationslägret, tidigare korrektionsanstalten Harku utanför Tallinn. Innan 6 oktober hade 202 judiska män avrättats, liksom 2 kvinnor, vid årsskiftet hade, enligt bevarade rapporter, sammanlagt 640 judar avrättats i och omkring Tallinn. De flesta av dessa hade förts direkt till Harku, men andra hade hållits i Tallinns centralfängelse, för att sedan föras ut till Männikuskogen där de avrättades. Enligt insatsgruppens rapport utfördes avrättningarna av Omakaitse under tyskt överinseende.¹³⁸

Från Tallinn anlände 54 ordnings- och kriminalpolis¹³⁹, 38 hemvärnsmän¹⁴⁰ och 90 personer som huvudsakligen verkar ha uppehållit sig i stridande förband.¹⁴¹ Bland dessa fanns Erni

¹³⁸ Maripuu, ”Exekution”, 656-9.

¹³⁹ Justitiedepartementet, Ju 2010/2653/Brev.

¹⁴⁰ Justitiedepartementet, Ju 2010/2653/Brev.

¹⁴¹ Elmar Adof, Viktor Ahi, Richard Alas (från 1943), Wiktor Ambos, Heinrich Antau, Erik Ludvig Annus, Alexander Aaremäe, Kurt Hjalmar Arendi, Voldemar Asuküla, Raimond Braks, Leopold Einborn, Märt Einila, Maksim Grünberg, Aleksei Haio, Kalju Havossar, Paul Hinno, Armin Giuseppe Isaak, Aleksander Kaljuste, Teodor Kalberg, August Endel Karma, Rudolf Voldemar Karro, Viktor Kaslow, Evald Kirs, Sulev Kristian Kogerma, Endel Koit, Helmut Koplik, Leopold Kruusmägi, Arnold Kukkk, August Kuppart, Alfred Voldemar Kuuskla, Edvin Gottfrid Lange, Kaljo Johannes Leemot, Eduard Aleksander Lepp, Voldemar Lilla, Jacob Lipp, Anton Edvard Liivlaid, Helmer Andreas Lossman, Harald Luiskman, Johan Lumi, Osvald Luukas, Heino Matsik, Voldemar Mikk, Elmar Onno, Helmuth Pagi, Mait Talvio Palm (från 1943), August Johannes Pappel (från 1943), Aleksander Partel, Gustaf

Soomet, inspektör för Estlands ordningspolis, polisprefekten (chef för ordningspolisen) Rudolf Uus, och hjälpprefekten, från februari 1942 säkerhetspolisen Endel Fripp*¹⁴², samt polisområdeschefen Arnold Rütli¹⁴³ och den estniska fängelsedirektören Rudolf Söber. Likaså kom två av de estniska generaldirektorerna, Alfred Wendt och Hans Saar, liksom överborgmästaren Artur Martin Terras (till dessa anslöt sig 1948 alltså inrikesdirektorn Oskar Angelus).¹⁴⁴ Bland flyktingarna fanns dessutom

Pauk, Nikolai Pilgert, Richard Ploon, Endel Helmuht Priske, Manfred Puss, Ilmar Puustak, Alfred Johannes Raidla, Olev Rais, Robert Rebane, Hans Peter Reidak (från 1943), Aleksander Reinhold, Helmut Rekk, Jüri Rimmelgas, Udo Rikko, Ilmar Kullervo Saaren, Arnold Schultz, Jaan Sepp, Priit Sibul, Uno Salep, Arnold Sule, Endel Suuster, Leo Särm, Viktor Tambeck, Herbert Tamre, Bernhard Tarkmeel, Paul Toomeorg, Meigo Toomesalu, Rudolf Treial, Evald Triise, Ralf Leonid Tönurist, Rudolf Uidik, Harry Cornelius Uuetoa, Olev Vaheer Eduard Vahtrik, Aleksander Velks, Veeliks Vili, Erich Wiira, Erich Viiris, Mihkel Witsberg, Riho Voog, Georg Vöörtmann, Harry Siegfriad Öpik, Harri Öua och Elvine Öunapuu.

¹⁴² Protokoll från förhör med Endel Fripp*, hållet på tyska ambassaden i Stockholm 13 november 1968, Wiedergutmachungssache Oberlandsgericht Stuttgart 9 U 1968, 3, Landesarkiv Ludwigsburg.

¹⁴³ P 5299, SÄPO-arkivet, RA.

¹⁴⁴ Oskar Angelus inbjöds av utlänningskommissionen som svenskättad 1949, och efter att ha rekommenderats av bland andra Rådgömmitten och Laretei anlände han i juli 1950 tillsammans med sin hustru till Sverige. Bland dem som garanterade hans uppehälle märks Alder Toom*, polisprefekt i Pskov under kriget (se nästa avsnitt). Efter ett år som fabriksarbetare anställdes han i november 1951 som arkivarbetare på den klassiska institutionen vid Lunds universitet (Wieselgren), och arbetade där till sin pension i januari 1961. Han medarbetade också regelbundet i *Sydsvenska Dagbladet*. Hur svensk han än ansågs vara behöll han livet ut det tyska medborgarskap han skaffat sig strax innan den tyska invasionen 1941, eftersom han därigenom kunde dryga ut den svenska pensionen med en tysk veteranpension. Se hans c-doss, Miv, samt Einbürgerungsantrag och Einbürgerungs-Urkunde, EWZ-B A9 562 och 564, BA-Berlin-Lichterfelde. Tiden i Sverige använde han bland annat till att ge ut sina ofta citerade memoarer *Tuhande valitseja maa. Mälestusi Saksa okupatsiooni ajast 1941-1944*, EMP: Stockholm 1956, där han avsvor sig allt ansvar för de övergrepp som begåtts under hans överinseende. Jmfr även hans inställning i B 162/5107-8, 7 AR-Z 233/59, BA-Lwb. Erick Arras (Hd 1002/44) arbetade också på inrikesdirektoriet, Theodor Asu var vicedirektor under Hans Saar på socialdirektoriet, och ansvarade bland annat för tvångskommendering av läkare till polisbataljonerna., se HA 143/44, SÄPO-arkivet, RA. Albert Kivikas var chefredaktör för självstyrelsens tidning

(de administrativa) föreståndarna för två av Tallinns tre koncentrationsläger, Eldur Hoop* som förestod Harku och Peer Martin Huur* som var direktör för Tallinns centralfängelse från september 1941 till maj 1942.¹⁴⁵ Till Sverige kom också ett par av Huurs* fångvaktare, Paul Rebane och Richard Muul*. Rebane hade redan i november 1941 överförts till säkerhetspolisen i Kuressaare på Ösel.¹⁴⁶ Muul* var vid ankomsten till Sverige 61 år, och jag utesluter därmed att han är identisk med den annars okände, runt fyrtioårige fångvaktare "Mool"*, som även tjänstgjorde i koncentrationslägret Jägala.¹⁴⁷ Däremot är det klart att Muul* var direkt involverad i avrättningsproceduren i Tallinns centralfängelse, i och med att han hämtade de fångar, judiska och andra, som angetts på SD:s lista, från deras celler och förde dem till en särskild dödszell.¹⁴⁸ En kvinnlig telefonist vid

Eesti Sõna, där bland annat uppmaningar till hopsamling av judar publicerades, mellan september 1941 och december 1943. Se hans c-doss, SUK, RA.

¹⁴⁵ Enligt den estniska historikercommissionen övertog Huur* ledningen för fängelset först från årsskiftet 1942. Detta motsägs alltså av Huur*s egna uppgifter. Se Meelis Maripuu, "Places of imprisonment subordinate to the chief of the security police and SD in 1941-1944 Estonia", i *Reports*, 685. Bland de anlända fanns även Jüri Kilter, tolk i tyska krigsfängeläget. Det tredje lägret var Jägala, lett av Aleksander Laak, vilken via Tyskland tog sig till Kanada. Jägala inrättades i augusti 1942 för att ta emot tjeckiska och franska judar som skulle användas för tvångsarbete. Det avvecklades ett år senare. Laak hängde sig när hans bakgrund blev känd 1960, i samband med en sovjetisk rättegång.

¹⁴⁶ HA 883/44, SÄPO-arkivet, RA.

¹⁴⁷ Hd 431/44, SÄPO-arkivet, RA.

¹⁴⁸ Maripuu, "Execution of Estonian Jews", 658.

fängelset liksom både en kvinnlig och en manlig tolk vid tyska SD hörde också till dem som anlände.¹⁴⁹

Huur*, avsatt av de sovjetiska myndigheterna 1940 och återinsatt av tyskarna året därpå, hamnade i Sverige i konflikt med Söber, hans underordnade innan den sovjetiska ockupationen, vilken av tyskarna utsetts till hans chef. De båda beskyllde varandra för överdriven tyskvänlighet, men i bakgrunden fanns även en av det nazistiska våldets stora och mest makabra skandaler. Inför den svenska polisen presenterade Huur* bakgrunden:

Under den tyska ockupationen av Estland förvarades i Centrafängelset såväl politiska fångar som straffångar och judar. Huvudparten av klientelet var politiska fångar. Då någon politisk fånge eller jude blev införd i fängelset, avvisiterades han av fängelsets personal, varpå visitationsrapport uppgjordes. Då detta var färdigt, överlämnades den anhållnes tillhörigheter tillsammans med visitationsrapporten till säkerhetspolisen. Straffångarnas tillhörigheter blevo emellertid kvar i fängelsets vård. Någon kortare tid efter det Huur* tillträtt tjänsten som direktör för fängelset, fick han av sina underordnade höra, att personalen vid säkerhetspolisen av sina

¹⁴⁹ HA 843/44; HA 1201/44; P 8792, SÄPO-arkivet, RA.

överordnade fick penningar och värdesaker, som tillhörde de politiska fångarna och judarna.¹⁵⁰

Därefter skilde sig emellertid historierna åt. Huur* hävdade att han utan framgång vände sig till Söber för att komma till rätta med problemet, Söber å sin sida hävdade istället att Huur* avskedades för sin del i stölderna.¹⁵¹ Skandalen omfattade även säkerhetspolisen, som helt disponerade ett av fängelsets våningsplan.¹⁵² En finsk säkerhetspolis, O. Viherluodo, som sänts ut för att vara med vid förhöret av den estniske kommunistledaren Karl Säre, rapporterade om förhållandena till sina överordnade:

Då jag i Tallinn inte kunde se en enda jude, frågade jag herrarna på Sicherheitspolizei vart alla judarna i Tallinn hade tagit vägen. De sade att judarna bara får vistas i inlandet, 15 km från kusten. När jag från en estnisk vägvisare hade fått veta att judarna hade förts till ett koncentrationsläger, ställde jag samma fråga till några tjänstemän på Politiska polisen, däribland Mikson. De förklarade att det i Estland inte fanns inte några judar längre. Bara en grupp yngre kvinnor och barn är inspärrade i ett i

¹⁵⁰ Rapport 2 februari 1945, HA 1841/44, SÄPO-arkivet, 5, RA.

¹⁵¹ Ibid.; Rapport 19 januari 1945, HA 1855, SÄPO-arkivet, 6, RA.

¹⁵² Uppgifter lämnade av fängelsedirektören Karl August Huur* 9 och 14 november 1944, i HA 1841/44, SÄPO-arkivet, RA.

Arkna [sic., med detta avses Harku] beläget koncentrationsläger. Alla manliga judar har skjutits. Efter erövringen av Tartu sköts 2 600 judar och kommunister. I Tartu dog judiska småbarn i stort antal av svält. Ett par dagar före min avresa till Finland sade Mikson att nästa dag skulle flera tiotal äldre judiska kvinnor anlända till Tallinns Centralfängelse, till vilka man enligt en annan närvarande skulle ”servera efterrätt”. Båda förtydligade att för sådana åldringar fanns inte längre någon uppgift i världen. Till mig sade man inte närmare vad som menades med att ”servera efterrätt”, men jag antar att judarna i fråga sköts några dagar senare. Mikson sade nämligen att den morgonen då jag senast besökte Centralfängelset hade de på lastbilar kört ut 80 judar till en skog, beordrat dem att knäfalla vid randen av en grop och skjutit dem bakifrån. Tyskar och ester sade att de baltiska staternas judar hade åstadkommit större skada än de värsta kommunister och ryssar, samtidigt hade de varit de mest hängivna medlemmarna i förstörelsebataljonerna. Därav judehatet. Yngre emigrantryssar skulle ha haft ett nära samarbete med kommunisterna och hjälpt ryssarna vid störtandet av den estniska staten. Därför behandlas emigrantryssar särskilt strängt.¹⁵³

¹⁵³ Översättningen är hämtad ur Peter Puides dokumentärroman *Samuil Braschinskys försvunna vrede*, Norstedts förlag: Stockholm 1997. Delar av rapporten har även citerats i Mert Kubu, *Gustav Möllers hemliga polis, en bok om*

Den finska säkerhetspolisen kunde också berätta om brutaliteten i fängelset:

Detta, att denna unga och oerfarna polisstyrka på kort tid har åstadkommit betydande resultat, kommer av att man vid förhören ur de förhörda snabbt, med gott eller ont, får fram bekännelser om medskyldiga. Så kan man på kort tid administrera tusentals anhänganden utan att gärningsmännen hinner fly. För att få någon att tala använder man vanliga örfilar och även att slå huvud och rygg mot en vägg. Om detta inte räcker bänder man isär den förhördes ben och slår mot hans "ömtåligare lemmar". Som sista utväg använder man en större elgenerator. Den förhörde förses med hand- och fotfängsel. Generatorns ena ledning fästs vid fotfängslet och med den andra ger man elstötar i handfängslet. Mikson, som antagligen är verksam som ledare vid dessa "festligheter", sade att med undantag av ett fall har denna metod fått även de svåraste gärningsmän att tala. I Estland används tydligen inte långvariga fängelsestraff, vilka anses ha skadlig inverkan på brottslingar. Domarna är: dödsstraff, korttida fängelsestraff eller frigivning. De som har deltagit i kommunistisk verksamhet eller spionage eller varit verksamma i de s. k.

spionaget i Sverige under andra världskriget, Rabén & Sjögren: Stockholm/Halmstad 1971. Kubu valde att anonymisera Mikson, jag har här skrivit ut namnet. I övrigt är det Kubu som översatt från finskan.

förstörelsebataljonerna blir skjutna. Mindre brottslingar används för att röja upp i ruiner. Därefter frigges de, men de blir skjutna om man kommer på dem med förnyad landsförrädisk verksamhet.¹⁵⁴

Rapporten hemligstämplades och uppenbarades inte förrän vid de finska krigsförbrytarrättegångarna efter krigsslutet. Därmed stod den inte till förfogande för den svenska polisen när Mikson anlände i flyktingvågen 1944.¹⁵⁵ Med sig hade han enligt protokollet ett stort guldstycke, som han av allt att döma fick behålla.¹⁵⁶ Däremot fanns ett relativt utförligt vittnesmål från Huur* om verksamheten i centralfängelset:

När SD ville ha någon till förhör, lämnades uppgift därom till Huur* eller någon av hans underlydande, och de hade endast att inställa denne person till förhørsrummen, som voro belägna i den våning, som disponerades av SD. Vad som sedan förekom där visste de ej med säkerhet. De hade sett, att en del av fångarna varit misshandlade, när de återkommit, och det hade till och med hänt vid några tillfällen, att

¹⁵⁴ Puide, *Samuil Braschinskys försvunna vrede*, 93-5.

¹⁵⁵ Rapporten finns inte med i Miksons akt hos den svenska säkerhetspolisen, trots att denna uppdaterats fram till våra dagar. Miksons akt hos justitiedepartementet var mer omfattande, nästan 500 sidor, men har på okänt sätt förkommit i samband med att Miksons namn började synas i den sovjetiska propagandan i början av 1960-talet.

¹⁵⁶ SOU 1999:20, 289.

fångarna blivit ihjälslagna, men däremot kunde vare sig Huur* eller hans personal ingripa. Tyskarna hade börjat med att häkta kommunister, samt fortsatt med judar och zigenare för att slutligen även häkta estniska patrioter. Under Huurs* tid hade 100-tals judar, som varit fängslade, blivit skjutna. SD hade börjat med männen och fortsatt med kvinnorna och barnen. Samtliga hade klätts av i fängelset, så att de fått behålla endast en undertröja eller kalsonger. Sedan hade de bundits ihop med snören eller rep i stora grupper och transporterats bort på bilar, som varit täckta med presenningar. De hade förts bort från fängelset tidigt på morgnarna, och enligt vad Huur* sedan hört berättas, hade de vuxna skjutits i skogen utanför staden med skott i nacken, under det att barnen skjutits med maskingevär. Inom estniska SD hade organiserats en särskild bataljon, som utförde dessa skjutningar av judarna. En del estniska SD-män hade naturligtvis varit nazister och därför frivilligt deltagit i detta mördande samt i misshandel av fångarna vid förhören, men många av de estniska SD-männen hade blivit tvingade att utföra dessa skjutningar, ty annars hade de själva blivit skjutna av tyskarna.¹⁵⁷

¹⁵⁷ Uppgifter lämnade av fängelsedirektören Karl August Huur* 9 och 14 november 1944, i HA 1841/44, SÄPO-arkivet, RA. Huur*s påstående att de estniska SD-männen tvingades delta är ren lögn. Det finns inga belegg över huvud staget för att estniska poliser eller motsvarande, som vägrade delta i judeförföljelsen, skulle ha hindrats från att lämna sina tjänster. Jmfr Oskar Angelus vittnesmål, Protokoll från förhör med Oskar Angelus, hållet på tyska konsulatet i Malmö 15 november 1968, Wiedergutmachungssache Oberlandsgericht Stuttgart 9 U 1968, 3,

Inget tyder på att Huur*s vittnesmål vare sig förde till ansträngningar att närmare utreda hans egen roll i det hela, eller att peka ut vare sig den ena eller den andra kategorin av estniska skyttar (att esterna tvingades är ren lögn) – fastän han erbjöd sig att hjälpa till med det.¹⁵⁸

Den första svenska utvärderingen av SD-mannen Evald Mikson var också försiktigt positiv, eftersom han tog tillfället i akt att ange estniska kommunister i parti och minut:

Mikson verkar uppriktig och förefaller ha ärliga avsikter. Han anger själv att han vill hjälpa Sverige gentemot den ryska faran som han anser är överhängande. Säger själv att han är antikommunist och har bekämpat kommunismen hela sitt liv. Han verkar kunnig och är väl insatt i förhållandena rörande rysk underrättelsetjänst och kommunistisk verksamhet. Därest han är pålitlig borde han kunna användas för att uppdaga ryska agenter bland baltiska flyktingar. Påstår att han fått visum till Sydamerika. Möjligheter till provokation. Hans första fråga var ”vad vi ville

Landesarkiv Ludwigsburg, samt Endel Fripp*s vittnesmål, protokoll från förhör med Endel Fripp* på tyska ambassaden i Stockholm 13 november 1968, Wiedergutmachungssache Oberlandsgericht Stuttgart 9 U 1968, 5, Landesarkiv Ludwigsburg, samt den tyska domstolens argumentation, Wiedergutmachungssache Oberlandsgericht Stuttgart 9 U 1968, 77-8, Landesarkiv Ludwigsburg.

¹⁵⁸ Uppgifter lämnade av fängelsedirektören Karl August Huur* 9 och 14 november 1944, i HA 1841/44, SÄPO-arkivet, RA.

veta”. Han angav vidare, att därest han fick se förteckningar över estniska flyktingar skulle han kunna utpeka troliga sovjetagenter och kommunister.¹⁵⁹

Eftersom Mikson angetts av ett stort antal andra flyktingar utreddes han ändå, internerades i Långmora och Hälsingmo och är faktiskt den ende ickenordiske medborgare som i egenskap av krigsförbrytare förpassats enligt utlänningslagen (så att den svenska regeringen inte skulle riskera att ställas inför att behöva utlämna honom till Sovjetunionen). Dessförinnan förhördes han inför Stockholms rådhusrätt med anledning av, som utlänningskommissionen och regeringen uttryckte det, ”att mot Mikson förelåge beskyllningar av innehåll att han under tiden för den tyska ockupationen av Estland medverkat vid övergrepp mot judar och andra av politiska skäl anhållna personer”.¹⁶⁰ Det vittnesmål som

¹⁵⁹ P 6005 A1, SÄPO-arkivet, 38-5, RA. Med provokation avses naturligtvis att det vid tillfället inte kunde uteslutas att han var sovjetisk agent, utsänd att ta reda på hur den svenska säkerhetspolisen arbetade.

¹⁶⁰ Mikson anlände den 26 september 1944 till Furusund, och meddelade omedelbart att han hade upplysningar att lämna till svenska myndigheter. Dessa visade sig bestå i en elva sidor lång rapport (på estniska) om kommunistiska nätverk, som han överlämnade den 10 oktober. Den artonde samma månad anhölls han och förhördes av kriminalpolisens sjätte rotel (säkerhetspolisen). Han släpptes åter den 25 oktober. Statspolisintendenten Georg Thulin rekommenderade den 10 februari 1945 att Mikson skulle sändas till utlänningskommissionens interneringsläger i Långmora. Så skedde, och den 25 juli hölls ett förhör inför länsstyrelsen i Kopparbergs län. Länsstyrelsen rekommenderade 6 september 1945 att Mikson skulle släppas, men efter förhör med Varep beslöt utlänningskommissionen 2 november, i enlighet med utlänningsnämndens förslag, att behålla honom i läger. På grund av de många anklagelserna mot Mikson, vilka också (av allt att döma felaktigt) innefattade flyktingspioneri, beslutade Kungl. Maj:t 23 november 1945 att han skulle förpassas och fram till dess att det blev möjligt hållas i

presenterades av chauffören Eik Varep gav en god förklaring till hur det kunde komma sig att Mikson hade ett guldstycke med sig. Episoden inleddes med att Varep skulle lämna ett brev till Mikson:

Då vittnet öppnade dörren och kom in i rummet, såg vittnet Mikson uppehålla sig där tillika med en tämligen illa medfaren man av judiskt utseende. "Antagligen, bestämt" höll Mikson på att slå denne judiska man vid det tillfället. Mikson synes därvid hava haft något i handen. Då vittnet öppnade dörren, fick vittnet intryck av att en upprepad diskussion förekom mellan Mikson och den judiske mannen. Vittnet såg Mikson slå denne. Därefter lade vittnet det medförda brevet på Miksons bord och lämnade lokalen. En vakt, som stod utanför, sade sedan till vittnet, att den judiske mannen bar namnet Rubin. Vittnet såg själv Mikson slå den judiske mannen med ett slag.¹⁶¹

förläggning. Han sändes nu till lägret i Hälsingmo. Utlänningskommissionen begärde 22 januari 1946 hos Kungl. Maj:t att få hålla förhör inför domstol, för att utröna möjligheten att utvisa honom till hemlandet. Detta godkändes av Kungl. Maj:t den 8 februari (enl UtL §51). Förhandlingarna inleddes 22 mars 1946 och avslutades 9 april 1946. Under den perioden förvarades Mikson i kronohäktet på Långholmen. Protokollet översändes från rådhusrätten i Stockholm till justitiedepartementet 25 april 1946, och därifrån till utlänningskommissionen, som den 7 maj 1946 bordlade ärendet i väntan på yttrande från utlänningsnämnden. Mikson förvarades under en kort period på sensommaren på kronohäktet i Kalmar, vilket kan tolkas som att möjligheten att sända honom till Sovjetunionen verkligen övervägdes. En del av de frågetecken som fortfarande återstår hade kanske kunnat rätas ut om inte någon 1960 avlägsnat Miksons 454 sidor tjocka akt ur justitiedepartementets arkiv. I dess ställe finns enbart en lapp, undertecknad av en av departementets dåvarande sekreterare (numer avliden). Akten har sökts i andra departementsarkiv, liksom i regeringskansliets centralarkiv, men den är spårlöst försvunnen.

¹⁶¹ Stockholms rådhusrätts arkiv, Nr 111, Avd 6 29 mars 1946, 12-3, Stockholms stadsarkiv (SSA).

Det visade sig att Rubin var en rik judisk juvelerare, som Mikson innan kriget varit i kontakt med för att få ekonomiskt stöd till polisens fotbollslag.¹⁶² Snart genomfördes också en razzia hos en av Rubins anställda (icke judisk), vilken häktades. Strax därpå körde Varep Mikson tillsammans med en ung man till den anställdes bostad. Efter lite grävande kom de tillbaka med ett gult metallföremål:

Inne i bilen talade därefter Mikson om att han hämtat 28 kilogram guld. Han tog också fram det föremål, som utgjordes av gul metall, och visade det för vittnet. Mikson frågade, om vittnet hade sett något sådant förut. Vittnet svarade, att vittnet icke förut sett något sådant. Mikson sade icke direkt, att föremålet utgjordes av guld, men vittnet fick det intrycket, att föremålet var en guldtacka.¹⁶³

Naturligtvis nekade Mikson till alla anklagelser om krigsförbrytelser, och påstod till och med, precis som Hurr* och Söber, att det var han som fört missförhållandena (inte mordet, utan att judarnas tillhörigheter kom enskilda ester och

¹⁶² Detta enligt Miksons egen uppgift, Stockholms rådhusrätt Avd 6 Nr 111, 26 mars 1946, 8, SSA. Mikson verkar innan kriget ha varit allmänt känd som fotbollsspelare i polisens lag. Hans båda söner blev så småningom proffs i Bundesliga.

¹⁶³ Ibid, 10-1.

inte den tyska staten till godo) på tal.¹⁶⁴ I hans fall var omständigheterna emellertid alltför besvärande, framför allt det faktum att det fanns ett vittne som både vidhöll de viktigaste delarna av sina utsagor inför sittande rätt, och faktiskt hade sett ett av de utdelade slagen. Förhören i rådhusrätten följdes av ytterligare förhör inför utlänningsnämnden, som 29 maj 1946 tvärtemot utlänningskommissionen rekommenderade att Mikson skulle släppas från förläggningen och få ett halvårs anstånd med förpassningen (vilket troligen skulle ha lett till att han fått stanna i

¹⁶⁴ Mikson om Lepik: ”Mikson träffade Lepik första gången vid något tillfälle i augusti 1941 i Dorpat [Tartu]. Då tjänstgjorde Lepik vid någon specialavdelning av tyska fältkommendanturen. Lepik hade specialuppdrag och enligt Miksons uppfattning hade han särskilt hand om arkebusering av bolsjeviker och andra, som av domstol dömts till döden. I den stab, som Mikson förut har talat om, avseende estniska trupper och förlagd uti Dorpat, träffade Mikson Lepik för första gången. De talade med varandra om alldagliga ting men även om vapen. Lepik frågade nämligen Mikson, om Mikson hade gott om vapen. Det föreföll som om Lepik var i avsaknad utav vapen. I övrigt talade de inte med varandra. Personligen sammanträffade Mikson inte mer än en gång med Lepik i Dorpat, men dessutom såg han honom en och annan gång ute i staden. Nästa gång sammanträffade han med denne Lepik, då Mikson i början av september 1941 kom till Reval och föreställde sig för Lepik såsom sin chef. Lepik var vid den tiden kommissarie för politiska polisen i Reval. Sedan arbetade Mikson hela tiden, då han var anställd vid politiska polisen, under Lepik. Närmaste chef till Mikson var Annus, men Lepik stod över denne. Mikson säger, sedan han fått kännedom om svenska förhållanden på polisväsendets område, att det förefaller honom som om Lepik mera intagit en ställning motsvarande den, som intages av en svensk polisintendent. Lepik synes tidigare ha tillhört det förut omnämnda 'Frihetskämparnas förbund' [Vaps] som tänkte göra en kupp, och när Mikson på hösten 1941 arbetade i polisen i Reval så var Lepik en anhängare utav den tyska regimen. Mikson stod inte väl hos Lepik. Tvärtom rådde ett dåligt förhållande mellan dem. Lepik uppträdde icke som polisman. Han försökte söndra den estniska polisorganisationen. Beträffande Lepik säger Mikson vidare, att då personer blevo anhållna, så beslagtogs deras personliga tillhörigheter av Lepik och några vederbörliga anteckningar gjordes icke om den saken. Lepik brukade säga, att tyskarna ville ha det så. Lepik lade sig icke omedelbart till med sådana tillhörigheter, hörande till andra personer, men de överlämnades till tyskarna och av detta gods behöllo tyskarna en del och någon del överlämnades utav tyskarna till ester. Personligen iakttog Mikson dessa missförhållanden. Då han sedan blev häktad anmärkte han på dem vid förhöret, och hans anmärkningar medförde, att det blev en ändring i detta förhållande.”

Sverige). Det skäl den angav var att de förhörda vittnena i alltför hög grad hade ändrat sina uppgifter mellan förhören. Detta stämde, men Vareps uppgifter om misshandeln av Rubin kvarstod oförändrade genom alla förhör. Detta enda, inte hans medverkan i Förintelsen, inte heller stölderna, föranledde utlänningskommissionen att förklara Mikson icke önskvärd i landet, och framför allt, att slå fast att om han inte lämnade Sverige inom tre månader skulle han skickas tillbaka till det sovjetockuperade Estland. Utslaget bekräftades av regeringen.¹⁶⁵ Utlänningskommissionen konstaterade därför att misstankarna kvarstod, och eftersom under tiden en tjänsteman vid UD genom intensiv diplomatisk verksamhet hade ordnat visum till Venezuela såg kommissionen ingen anledning att dra ut på processen.¹⁶⁶

¹⁶⁵ Förpassningsbeslut av Kungl. Maj:t 23 november 1945 (upphävt 25 maj 1973), c-doss Mikson, SUK, RA.

¹⁶⁶ Förutom Vareps intygande hade även handelsdirektören Karl Eduard Lindma berättat om sin tid i Tallinns centralfängelse: ”I ett fall uppgav en ung man, som kom in gråtande i cellen och klagade över att han inte kunde andas, att han under Miksons förhör slagits i golvet av någon person – vem kunde den unge mannen icke säga – och att Mikson därefter sparkat honom i ryggen, därvid Mikson sagt: 'Vad skriker du för, ditt djåkla svin?' Vidare förekom i fängelsecellen, att en man berättade att Mikson under ett nattligt förhör med mannen slagit honom i ögat med en knytnäven. Följande dag var mannens öga grönt och blått. Ytterligare en man berättade, att han under ett nattligt förhör av Mikson fått ett slag av denne.” Stockholms rådhusrätt Avd 6 Nr 111, 2 april 1946, 10, SSA. Mikson verkar från Island ha sökt visum till USA, men efter att den amerikanska legationen via telefon konsulterat utlänningskommissionen blev beskedet negativt. Hans advokat Yngve Schartau försökte framställa Mikson som ”en redbar och lojal man” som mycket väl kunde komma ”till användning i polisväsendet inom stater, där man har intresse att motarbeta rysk infiltration”, men även denna intervention verkar ha varit resultatlös. Se Schartau till Amerikanska legationen, Stockholm, 20 mars 1947, Archive of the American Legation, NARA. Information om Miksons bakgrund som medbrottsling till Lepik vid guldstölderna spreds samtidigt av Central Intelligence Group

Tillsammans med tre norrmän och en dansk fördes Mikson till norska gränsen, där en båt som han fått hyra på väntade.¹⁶⁷

En ytterligare inblick i hur den tyska säkerhetspolisen hanterade de konfiskerade värdeföremålen gavs efter kriget i samband med att tyska åklagare försökte knyta insatsgruppchefen Martin Sandberger till massakrerna på tyska och tjeckiska judar i Kalevi-Liiva, strax utanför Tallinn, vårvintern 1943. Paul Seyler, chef för avdelning A-IV, berättade hur säkerhetspolisen hade inrättat ett lager för de beslagtagna värdesakerna, ”guld, smycken, kläder, resväskor”. För egen del hade han för en billig penning kunnat köpa sig ett fickur av guld, som förvarades i ett pansarskåp bevakat av ett par av hans underlydande.¹⁶⁸

Wilhelm Sutter, som själv köpte en armbandsklocka, berättade att ringar och andra smycken i allmänhet brukade säljas till en juvelerare, som sedan sålde dem vidare till lokalbefolkningen. Klockorna däremot köptes i allmänhet av säkerhetspoliserna själva. Ett

[föregångare till CIA] bland annat till FBI för att förekomma varje försök att ta sig in i USA illegalt. CIG to John F Doherty FBI 10 februari 1947, FBI Investigation Records, Classified Subject Files, 136AB Class 105, Box 158, 65, File 9888 Evald Mikson, NARA.

¹⁶⁷ Statens utlänningskommission 4 juni 1946, bekräftat av Kungl. Maj:t 28 juni 1946 C-doss Evald Mikson, SUK, RA. Visum till Venezuela hade kommit redan 20 februari 1946. Den 6 augusti 1946 fattades verkställighetsbeslutet, och det verkställdes dagen därpå genom en bevakad gränsövergång vid Mon. Båten skulle lämna Norge 17 augusti 1946.

¹⁶⁸ Förhör med Paul Seyler 9 mars 1968 i Burgsteinfort, Hessen, 207 AR-Z 246/59, 1366-7, BA-Lwb.

herrarmbandsur kunde man få för RM 3,50.¹⁶⁹

Rådhusrättens förhör av Mikson är minst lika intressanta för de inblickar de ger i händelserna på centralfängelset. Flera av de personer som Mikson valt att kalla som sina vittnen var hans kollegor inom säkerhetspolisen, av vilka en lång rad av de cirka 70 personer som arbetade där hösten 1941 tagit sig till Sverige.¹⁷⁰ Flera av dem hade liksom han själv först arbetat i eller runt koncentrationslägret i Tartu innan de kallades till Tallinn. Mikson hade i samband med striderna utanför Tartu utsetts till befälhavare för de estniska styrkorna i Võru-distriktet. Även Varep hade tillhört styrkorna i det området, och hört rykten om olagliga avrättningar:

Mikson skulle personligen ha skjutit ner ett flertal kommunister, och vid ett tillfälle, då Mikson varit berusad, skulle han ha ställt upp ett flertal kommunister, som tillhört förstörelsebataljonen, och skjutit ner var tredje person.¹⁷¹

Eftersom Varep här enbart förmedlade rykten, och var den ende som tog upp saken, utreddes

¹⁶⁹ Förhör med Wilhelm Sutter 4 december 1968 i München, 207 AR-Z 246/59, 1522, BA-Lwb.

¹⁷⁰ Antalet uppskattat av Karl Toomri, protokoll över förhör med Karl Toomri på tyska ambassaden i Stockholm 12 november 1968, Wiedergutmachungssache Oberlandsgericht Stuttgart 9 U 1968, 11, Landesarchiv Ludwigsburg.

¹⁷¹ Rapport HA 697/44 5 februari 1945, i P 6128, 209, SÄPO-arkivet, RA; jmf Stockholm rådhusrätt Avd 6 Nr 111, 26 mars 1946, 16, SSA.

händelserna i och omkring Tartu inte vidare av de svenska myndigheterna.¹⁷² Däremot kunde Simon Wiesenthal Center 1993, i samband med en isländsk mordutredning presentera ett antal sovjetiska vittnesförhör från 1961 där orsbor intygade att Mikson både mördat och misshandlat och åtminstone varit på platsen vid våldtäkter.¹⁷³ Dessa vittnen var inte tillgängliga för svensk polis 1945-46, men det finns inte heller

¹⁷² Vid rådhusrätten förekom ett vittnesmål från Vöru/Ahja, men det utpekade inte Mikson direkt, enbart genom andrahandsuppgifter och förmansansvar (han var hemvärnschef i området): ”I Ahja träffade vittnet Mikson vid ett tillfälle i fängelserummet. Det förhöll sig därmed så, att Mikson och Pargas kommo in i rummet, där vittnet och de andra kvinnorna befunno sig. Mikson och Pargas voro då vid gott humör. Pargas föreställde i en skämtsam ton de kvinnliga fångarna, som funnits i rummet. Någon misshandel från männens sida ägde icke rum vid det tillfället. Sedan gingo Mikson och Pargas in i den manliga avdelningen, där omkring fyrtio personer voro inlogerade. Vad där skedde från Miksons och Pargas sida, känner vittnet icke till av egen erfarenhet. Medan vittnet satt fängslad i Ahja, träffade vittnet icke Mikson vid flera tillfällen. Under tiden hände det vid flera tillfällen, att kvinnliga medfångar liksom ock vittnet blevo kallade till förhör. Den ena blev förhörd en gång, den andra två gånger. Då kvinnliga fångar kommo tillbaka från förhören, såg vittnet vid flera tillfällen, att de företedde tecken på misshandel. Enda undantaget utgjorde en kvinna, som var gravid. Emellertid yppade sig värre saker än den direkta misshandeln, som utövades, nämligen det moraliska tryck, som fångarna utsattes för. Det framkom hotelser om arkebusering och det hände, att tyskar yttrade till fångar i fängelset: 'I dag bär det av till Petrus.' De kvinnor, som företedde tecken på misshandel, nämnde också direkt till vittnet, att de blivit misshandlade. Som särskilt aktiv, när det gällde misshandel, nämndes omförmälde Pargas. Däremot nämnde icke kvinnorna, att Mikson misshandlat dem. Medan vittnet satt i fängelset i Ahja, blev vittnet själv misshandlad. Vittnet blev förhörd flera gånger, och vid förhören skyltades med revolver flera gånger mot vittnet. Vittnet blev emellertid misshandlad allenast en gång och då av Pargas [...] Vittnet känner icke till om Mikson hade något med denna misshandel att göra. Alla de manliga fångarna på platsen, tillhoppa fyrtio personer, inrymdes i ett rum i en lada, där golvytan var ungefär så stor som ytan i domsalen. Vittnet var icke själv inne i ladan och såg, hur de manliga fångarna hade det. [...] Vittnet erinrar sig, att Miksons namn under transporten blev nämnt endast i det sammanhanget, att Mikson skulle hava i Ahja bedrivit en viss sorts exercis med männen, bestående däri, att han upprepade gånger befallt dem att lägga sig ner på marken och stiga upp igen. En försvårande omständighet härvid var, att männen vid exercisen voro utsvultna och att en del hade magsår. Det var fråga om såväl gamla gubbar som ungdomar. En sådan exercis kan för en kraftig människa vara motion, men för människor, som äro mera lik, måste den betraktas såsom en straffexercis.” Stockholms rådhusrätt Avd 6 Nr 111, 26 mars 1946, 149-51, SSA.

¹⁷³ Sammanställningen, som översändes i samband med en isländsk begäran om assistans vid en mordutredning mot Mikson 1993, förvaras i UDs dossier R 58 Er, UD.

något som tyder på att svensk polis aktivt sökte vittnen bland flyktingar från Tartu och Võru. I samband med att Tallinn drygt en månad senare intogs hörde Mikson till en grupp som handplockades från Tartu för att leda säkerhetspolisen i Tallinn-Harju (eller Reval, som var det tyska namnet).¹⁷⁴ Mikson menar själv att han kallades av estniska myndigheter (fram till 1940 hade han varit just säkerhetspolis i Tallinn) men det står klart att det skedde med tyskarnas goda minne.¹⁷⁵ Sandberger hade i slutet av juli utnämnt Roland Lepik till kommandant för det som senare blev Tartus koncentrationsläger, och därmed avsatt Omakaitse's man, kapten Jüriste. Efter Tallinns fall utsågs Lepik till chef för den estniska säkerhetspolisen där (och efterträddes i Tartu av Karl Linnas). Bland dem som följde honom till Tallinn fanns även hans efterträdare som chef för säkerhetspolisen i Tallin, Erwin

¹⁷⁴ Enligt Karl Toomri hade sammanlagt 25 poliser förflyttats från Tartu till Tallinn i augusti 1941. Rapport 17 juni 1946, Toomris k-doss, SUK, RA.

¹⁷⁵ Mikson verkar inte ha varit direkt verksam vid koncentrationslägret i Tartu (däremot alltså i fängeläget Ahja vid Võnnu), och det finns ingen anledning att tro att han kvalificerade sig till tjänsten i Tallinn genom att utmärka sig där. Innan han förflyttades till Tartu verkar hans verksamhet i huvudsak ha varit militär. Däremot var han naturligtvis värdefull i egenskap av att vara en av få överlevande från den förkrigstida säkerhetspolisen i Tallinn: ”På fråga om Mikson visste, hur det gick med de arresterade polismännen, svarade han, att vid tiden för ryssarnas ockupation kände han icke till hur deras öde blev, men efter tyskarnas ankomst påträffades gravar, och där återfunnos sex av Miksons arbetskamrater, nämligen Paul Maltsvell, politisk assistent, äldre assistent Hans Pippar, kommissarie Julius Edesalu, Aleksander Läve, polistjänsteman Maavere och kommissarie Varts. Samtliga hade varit utsatta för tortyr. Av läkarbetygen skulle hava framgått, att en del blivit levande begravda. I den påträffade massgraven hade trettiosex lik anträffats. Såsom Mikson tidigare framhållit, var han den ende överlevande av den politiska polisen i Tallinn, såvitt han vet.” Rapport 26 februari 1945, HA 697/44, P 6128, SÄPO-arkivet, 2, RA.

Viks, *Hauptreferent* Edgar Vabaoja samt sverigeflyktingarna Evald Voldemar Treude och Karl Toomri.¹⁷⁶ Det finns ingen anledning att betvivla att Lepik i Tallinn, och förmodligen även i Tartu, betraktades med misstänksamhet av sina kollegor. Sandbergers strategi var att till en början ge den estniska polisen en på östfronten helt unik autonomi och åtskilliga av de poliser av olika slag som senare anlände till Sverige intygar just att de upplevde det som att de arbetade för estniska intressen. Formellt lydde polisen också under den estniska självstyrelsen, närmare bestämt under Oskar Angelus inrikesdirektorium. Detta hindrade inte att Sandberger den 27 oktober 1941 tillkännagav för Angelus att han utsett Lepik till chef för hela den estniska säkerhetspolisen.¹⁷⁷

¹⁷⁶ Treude förklarade inför rådhusrätten att han tillsammans med Mikson arbetade under en kapten Annus, som var chef för "informationsbyrån" inom den estniska säkerhetspolisen. Av Miksons utsagor att döma avsågs med detta helt enkelt kartoteket. Efter någon månad efterträdde Mikson Annus. Det innebar alltså att Mikson som avdelningschef var direkt underordnad Lepik, i hans dubbla roller som chef för säkerhetspolisen i Tallinn-Harju och hela Estland. Det innebär emellertid inte, som ofta uppgetts, att Mikson var "andreman", i betydelsen vice eller tf chef, vilket är en uppgift som förekommit ibland. Se Stockholms rådhusrätt Avd 6 Nr 111, 22 mars 1946, 5, SSA. Toomri, tidigare medlem i Vaps: HA 916/44, SÄPO-arkivet, RA. Toomri förklarade senare, när han vittnade inför tysk rätt: "Jag hade bara med de judar som varit verksamma hos kommunisterna som funktionärer eller medlemmar i förintelsebataljonerna att göra," men också att "deras internering blev känd som en löpeld och vi hade också bekanta bland dem." Se Wiedergutmachungssache Oberlandsgericht Stuttgart 9 U 1968, 74, Landesarkiv Ludwigsburg. Toomri ledde senare en avdelning riktad mot "banditer", det vill säga partisaner, vid B IV-E1 (Kuusik, "Political police", 583). Han blev svensk medborgare 1957.

¹⁷⁷ Västrik, "Tartu concentration camp", 693-4 och not 26. Se även översatta anteckningar av Mikson 8 november 1944: "Då Dorpat [Tartu] befriades från bolsjevikerna trädde han omedelbart i tyskarnas tjänst och anställdes vid koncentrationslägrets i Dorpat specialavdelning som biträde åt avdelningens chef Roland Lepik. Här tjänstgjorde

Mikson förklarade inför den svenska rådhusrätten att han fick i uppdrag av Johannes Soodla, av Sandberger (reellt, formellt Angelus) utsedd till högsta estniska polischef, att undersöka misstankar om att Lepik var korrupt. Två dagar innan han greps i slutet av november hade han också deltagit vid ett internt möte hos säkerhetspolisen, där man diskuterade den rapport som de räknade med skulle bringa deras chef på fall.¹⁷⁸ En sådan rapport överlämnades också av Mäe den 8 december 1941, och ledde fram till Lepiks gripande. Hans senare öde är okänt, enligt Mikson räddades han av Sandberger till en tjänst i Ukraina, andra uppgifter tyder på att han så småningom avrättades. Han hördes inte av igen i Estland.¹⁷⁹ Även Mikson behölls i fängelse tills tidigt på våren 1943, möjligen för att kunna användas om fängelsespion.¹⁸⁰ När han släpptes lät han sig värvas till Abwehr, där han under täcknamnet Mikado deltog i avslöjandet av

han till dess Reval intogs då han tillsammans med Lepik på tyskarna Sandbergers och Reichats rekommendation och befallning förflyttades till politiska polisen i Reval-Harju – Lepik som kommissarie och Viks som dennes biträde.” Mikson lämnade den svenska polisen upplysningar om Viks med avsikten att denne skulle kunna gripas om han kom till Sverige. Viks hade dock evakuerats till Tyskland och hamnade så småningom i Australien. HA 1708/44, SÄPO-arkivet, RA.

¹⁷⁸ Mötet ska ha ägt rum 24 november 1941 – två dagar innan Mikson greps av tyskarna – och med på mötet var kapten Annus [Miksons chef], Treude och polisprefekten i Narva, Bølge. Det verkar troligare att mötet ägt rum än att beslutet, som han påstår, blev att Mikson, om han under den närmaste tiden skulle gripas skulle berätta allt han visste om Lepik. Rapport 25 oktober 1944, HU 55/44, P 6128, SÄPO-arkivet, 8, RA.

¹⁷⁹ Rapport 26 februari 1945, HA 697/44, 3, RA.

¹⁸⁰ Voldemar Kures vittnesmål, Stockholms rådhusrätt Avd 6 Nr 111, 9 april 1946, 15-6, SSA.

ett par av den sovjettrogna motståndsrörelsens nätverk.¹⁸¹ I slutskedet av striderna deltog han i en hastigt sammansatt estnisk enhet ledd av amiralen Juhan Pitka, som liksom det lettiska Kurelisförbundet avsågs att utgöra stommen för en nationell försvarsstyrka.¹⁸²

Det finns ingen anledning att tvivla på de många vittnesmål där Mikson betraktades som en ”god patriot” och där det intygas att han försett den nationella motståndsrörelsen med information och sett till att medlemmar ur den undkommit tysk fångenskap.¹⁸³ Oskar Mänd, en av de ledande i motståndsrörelsen, som så småningom i Sverige anklagades för sovjetsympatier (som hämnd för att estniska uppgifter via britterna nått Sovjetunionen), vittnade om att Mikson på hans uppmaning släppt ut ett femtiotal estniska nationalister från centralfängelsets inferno.¹⁸⁴ August Rei hävdade inför den svenska polisen att patriotiska motiv även kunde ha legat bakom guldhanteringen:

Dr Rei ansåg, att det måhända kunde finnas ett visst försonande drag över dylika handlingar om man toge i beaktande de förhållanden, som

¹⁸¹ Rapport 25 oktober 1944, HU 55/44, P 6128, SÄPO-arkivet, 12, RA. Det ena av nätverken var kyrkligt.

¹⁸² Kuusik, ”Public sentiments during the period of German occupation”, i *Reports*, 634.

¹⁸³ Se t. ex. vittnesmål av Oskar Mänd, en av ledarna för den estniska motståndsrörelsen, Stockholms rådhusrätt Avd 6 Nr 111, 2 april 1946, 6-7; Ernst Friedrich Leithammel 9 april 1956, 9, SSA.

¹⁸⁴ PM till HU 55/44, P 6954, SÄPO-arkivet, 4-3, RA.

rådde vid tillfället. Under förutsättning att Mikson icke behållit dyrbarheterna för egen räkning utan överlämnat dem till vederbörande estniska myndigheter i avsikt att undandraga värdeföremålen från tyskarna, så skulle han t. o. m. kunna sägas ha handlat som god patriot.¹⁸⁵

Mikson dömdes i sin frånvaro 1961 för att ha deltagit vid tre avrättningar utanför Vöru, av vardera tretton, sex och sex personer, samt att under sin verksamhet vid säkerhetspolisen i Tallinn ha arresterat 26 judar, varav 21 avrättades i samband med vistelsen i centralfängelset och de övriga fördes till Harku.¹⁸⁶ Inför svensk polis ljög de estniska säkerhetspoliserna om judarna. Mikson och Treude påstod liksom Alexander Rikk att de aldrig haft med hanteringen av dem att göra. Gustaf Reinans, chef för registraturet¹⁸⁷ sedan 15 oktober 1941 och överförd till svenskbygdernas huvudstad Hapsalu i juli 1942, hävdade till och med att judarna ”frivilligt” begivit sig till ”gettot”

¹⁸⁵ PM (Otto Danielsson) 22 december 1944, P 6128 Mapp 2, SÄPO-arkivet, RA.

¹⁸⁶ En översättning till engelska av domstolsprotokollet, bekostad av den isländska staten, förvaras, under ”1993”, i dossier R 58 Er, UD:s arkiv.

¹⁸⁷ Även Martin Jensen förklarade sig inför svensk polis ha fungerat som registraturchef vid den estniska säkerhetspolisen i Tallinn – i hans fall från september 1941. Förhållandet mellan honom och Reinans får anses oklart, men det är uppenbart att båda arbetade vid den estniska säkerhetspolisens registratur hösten 1941. Se Hd 1488/44, SÄPO-arkivet, RA. Förutom dessa tog sig även en ordonnans, värvad till registraturet 1941 som sextonåring, till Sverige, se HA 299/44, SÄPO-arkivet, RA.

i koncentrationslägret Harku.¹⁸⁸ Den ende som tillstod den estniska säkerhetspolisens roll var Albert Kilvar, en av Miksons överlevande kollegor sedan mitten av 1930-talet och hans förbundne under hösten 1941:

Tyskarna föranstaltade om en aktion mot judarna men de utgåvo emellertid en förordning, att den estniska polisen skulle uppsöka judarna enligt en förteckning och konstatera, huruvida dessa åttlytt tyskarnas befallning, att de skulle samla sig på vissa punkter, som tyskarna föreskrivit. Vittnet tror, att den estniska polisen fullgjorde uppdraget och därvid anträffade en eller annan jude, som icke åttlytt de tyska föreskrifterna.¹⁸⁹

Mest omtalad vid sidan av Mikson bland den ganska stora skara estniska säkerhetspoliser som flydde till Sverige – några av dem har redan nämnts – blev den tjugofemåriga studenten Harry Männil. Han anhölls 23 november 1944 misstänkt för att både ha mördat och stulit, men kanske framförallt för att ha nära relationer med den finska statspolisen, som under det växande brittisk-sovjetiska inflytandet hösten 1944 började betraktas med allt mer skepsis. Mikson hördes i början av december och gick i god för sin

¹⁸⁸ Stockholms rådhusrätt Avd 6 Nr 111, 26 mars 1946, 10-2, SSA.

¹⁸⁹ Stockholms rådhusrätt Avd 6 Nr 111, 10 april 1946, 14, SSA. Treude var innan kriget verksam i Pärnu.

unge assistent. Däremot berättade hans kollega Uno Pettersson* villigt hur han och Männil, på Lepiks och Miksons order, arresterat åtskilliga kommunister och judar fullt medvetna om vad deras öde i de flesta fall skulle bli:

De båda ledarna för politiska polisen, Mikson och Leppig [sic], gjorde även på det sättet, att sedan en person blivit arresterad, vederbörandes lägenhet låst och nyckeln medtagen till politiska polisens högkvarter, brukade Mikson och Leppig avlägga besök i förmögna arrestanter, främst judars, våningar och där tillgripa värdesaker. Detta gick så långt, att det påstods, att Mikson och Leppig voro de rikaste männen i Tallinn.¹⁹⁰

Männil förnekade detta och Pettersson* ändrade sin berättelse inför Stockholms rådhusrätt, dit han var kallad att vittna i Miksons fall.¹⁹¹ En liknande berättelse, dock utan att nämna vare sig Männil eller Mikson gav Ilmar Aavik, som tjänstgjorde under Lepik i Tallinns centralfängelse mellan augusti och december 1941 (därefter befordrades han och förflyttades till Rakvere):

¹⁹⁰ Förhör med Pettersson* 11 februari 1945, P 4628, SÄPO-arkivet, RA.

¹⁹¹ Pettersson*s förhör och den utredning som bör ha följt saknas av någon anledning i hans egen akt, HA 644/44, SÄPO-arkivet, RA. Den saknas även i rådhusrättens arkiv, som numer förvaras i Stockholms stadsarkiv. Han lämnade Sverige för Kanada 1950 och avled 2002 i San Diego, Kalifornien, USA.

De av hemvärnet och polisen arresterade kommunisterna och i synnerhet de, som tillhört förintelsebataljonerna, infördes i fängelset i Tallinn och därefter verkställdes förhör med dem. Därvid hördes även de ester, som anförde anklagelser mot dem. Över dessa förhör och utredningar upprättades protokoll, som därpå översändes till tyska SD, som beslutade angående de arresterade personerna. Någon domstol, som dömde de arresterade, fanns icke. Tyska SD dömde ett flertal att arkebuseras och övriga till att hållas i koncentrationsläger.¹⁹²

Albert Kilvar, hämtad från säkerhetspolisen i Pärnu, hade redan under framryckningen mot Tallinn skaffat sig ett rykte om att medverka vid olagliga avrättningar. Han fungerade helt enkelt som vägvisare åt det tyska insatskommandot. Liksom Donald Ein arbetade han sedan under hösten 1941 som assistent under Lepik i säkerhetspolisens avdelning i Tallinns centralfängelse.¹⁹³ Det gjorde även Aleksander

¹⁹² Rapport 15 januari 1945, HA 695/44, SÄPO-arkivet, 3, RA. I Rakvere/Kunda verkar han huvudsakligen ha spanat efter ester som olagligt lyssnade till allierade och finska radioutsändningar. Aavik flydde till Finland i oktober 1943, enligt egen uppgift för att han tvingades spana på patriotiska ester, det kan väl tänkas att risken att tas ut till polisbataljonerna spelat in. Han lämnade Sverige 1950 för att via Storbritannien ta sig till Kanada. Dessförinnan hade han vänt sig till UD för att få försäkringar mot risken att utlämnas till Sovjetunionen. UD hade upplyst honom om att sådan utlämning kunde ske om svensk domstol kunde konstatera att begäran handlade om belagda misstankar om ”en allvarligare brottslig handling”, se R 58 Er I, UD:s arkiv, samt hans C-doss, SUK, RA.

¹⁹³ Kilvar (tidigare Klein), HA 332/44 (lämnade Sverige 1952 för USA); Ein: anställd i september, avskedad i februari 1942. Enligt egen uppgift ska han enbart ha arbetat några dagar under Mikson, därefter under Viks, HA 236/44; Kingisepp (säkerhetspolis från november 1941; svensk medborgare 1959), HA 300/44, SÄPO-arkivet, RA Till dessa

Kreek, Edgar Madvärk och Johannes Poom,
Lembit Talbak och överassistenterna Arnold
Krimm, Heinrich August Kubu, Vaadu Tökke och
hjälpassistenter Maud Vitsut-Möte och Uno
Värk.¹⁹⁴

Av allt att döma var ändå den skildring han gav
i stora drag riktig, och den band därmed både
honom själv och de flesta av hans kollegor till
både brott mot mänskligheten och folkmord. Till

kommer Feliks Kommussaar, som efter tjänst i ERNA II och estniska bataljon 162 bland annat på de stora öarna, anställdes vid den estniska säkerhetspolisen (B IV-E) i augusti 1942; Ervin Lausson tjänstgjorde som biträde till *Omakaitse*-ledaren Juhan Lepik utanför Viljandi från 8 juli 1941 till 4 februari 1942. Efter ett halvårs polisskola tjänstgjorde han som säkerhetspolis i Koogis utanför Tallinn. Se HA 394/44, och 1277/44 i Laosons k-doss, SUK, RA. Boris Leeman angavs som SD-man, men hävdade själv att han visserligen utbildats i Frankfurt an der Oder innan det tyska anfallet, men sedan enbart tjänstgjort inom *Orpo*, som tolk. Se HA 520/47, SÄPO-arkivet, RA. Nigul Pääbo var chef för den administrativa avdelningen, senare benämnd B-I, se HA 337/44, SÄPO-arkivet, RA. Bruno och Verner Pöllupüü var båda verksamma i B III från april 1943, och Bruno påstod sig ha räddat motståndsmän vid en större razzia i april 1944, vilket mycket väl kan stämma. Se HA 335/44; 10:11/6a/5, SÄPO-arkivet, RA. Alexander Reinhold angavs som medlem av estniska SD i Tallinn strax efter ankomsten till Sverige. Det verkar inte ha varit korrekt, i förhöret 16 maj 1945 hävdade han istället att han på Soodlas uppdrag försökt sätta upp en estnisk gränsbevakningsstyrka. Riktigt hur det skulle gå till, med tanke på att alla beväpnade ester underordnats tyska myndigheter, framgick inte av förhöret. Se rapport 18 maj 1945, Stockholms kriminalpolis rotel 7/iv, Dnr AD 454/45, i Reynolds C-doss, SUK, RA. Alexander Rikk arbetade vid den estniska säkerhetspolisen hela hösten 1941, han tillfrågades aldrig om ytterligare detaljer. Rikk var säkerhetspolis under förkrigstiden (han var 39 år när han kom till Sverige). Kort efter ankomsten fick han tillstånd av riksbanken att sälja bland annat ett antal dyrbara pälsar, som han haft med sig. HA 1919/44, SÄPO-arkivet, RA. Johannes Sepp tjänstgjorde under Viks juli 1941-april 1943, Rapport 12 januari 1945, SUK Hemliga arkivet F5B:2, RA. Alfred Luts tjänstgjorde i avdelning B III 1944, det är okänt när han började. HA 312/44, SÄPO-arkivet, RA. Voldemar Saarni tjänstgjorde vid B II, enligt egen uppgift med fordonsanskaffning, i själva verket med anskaffning av vapen, HA 354/44, SÄPO-arkivet, RA; Kuusik, "Security police", 581. Det förekom att personer angavs utan att någon undersökning gjordes, se HA 1503/44 samt 140:05/h:42, Säpo-arkivet, RA.

¹⁹⁴ Kreek: P 4651, SÄPO-arkivet, 44, RA. Kreek angavs av Ragnar Casparsson, LOs ledamot i SUK, efter tips från Johannes Mihkelson; Madvärk: Fst/In Ed H 629 1/10 1944, "Sixten" 19/10 1944, i HA 223/44, SÄPO-arkivet, RA; Poom: HA 825/44, SÄPO-arkivet, RA, Talbak: HA 189/45, SÄPO-arkivet, RA; Krimm: HA 1624/44 (medlemmar i Eesti Komitee intygade inför utlänningskommissionen att Krimm gjort motståndsrörelsen stora tjänster, se Krimms k-doss, SUK, RA); Kubu: HA 310/44; HA 187/45; Vitsut-Möte HA 1007/47, SÄPO-arkivet, RA; HA 1621/44,

skillnad från Männil förblev han också i den estniska säkerhetspolisens tjänst kriget ut – Männil slutade redan efter tre månader, och tillbringade sedan större delen av kriget som valutahaj och polisspion i Helsingfors. Ändå är det Männil som gått till historien som den vid sidan av Mikson mest ökände av de estniska säkerhetspoliserna som tog sig till Sverige. I viss mån kan detta förklaras av att Männil till skillnad från Pettersson* befordrades (till Oberassistent, Pettersson* var *Assistent*), men skillnaden är icke desto mindre svår att motivera (även Arnold Krimm och Heinrich Arnold Kubu var Oberassistenterna på samma avdelning). Snarare beror den på att Männil blev föremål för en anmälan från Internationella studenthjälpen, för att han trots sin ringa ålder både fick ett arkivarbete och tillstånd att studera vid Stockholms högskola. Anmälan avskrevs visserligen snart, sedan den svenska polisen konstaterat att anmälaren, Wolfgang Sonnenfeld, umgicks med letterna Vabulis och Schepschelovitz (se kapitel 2 i *Purgatorium*), men av samma skäl upphörde särbehandlingen. Det var nämligen känt att de nämnda angivarna lätt fann vägen till *Ny Dags* tryckpressar – och via dessa snart även till den radikala liberala offentligheten. Männils

fall kommenterades också i den hemliga delen av parlamentariska undersökningskommissionens betänkanden, där kommissionen fann det egendomligt att utlänningsmyndigheterna beviljat Männil dessa privilegier (underförstått: istället för att skicka honom på skogshuggarläger tillsammans med sina jämnåriga).¹⁹⁵ Endast i ett ytterligare fall uppmärksammades på samma sätt en så förhållandevis underordnad person. Det handlade då om Leonid Laid, liksom Männil och de övriga var assistent under Lepik hösten 1941. Laid uppmärksammades 1960 av den sovjetiska tidskriften *Ogonjok*, som redovisade ett antal dödsdomar undertecknade av honom. Som den svenska säkerhetspolisen konstaterade vid tillfället innebar namnteckningen inte att Laid hade fattat besluten, däremot att han i underordnad position – som assistent eller registrator – var inblandad i den övergripande processen. Skälet till det sovjetiska intresset var sannolikt snarare att Laid satt i styrelsen för exilorganisationen Estniska nationalfonden och hade kontakter med den västtyska underrättelseorganisationen BND.¹⁹⁶ Uppmärksammade blev också Endel Fripp* och Hans Bruus*, som 1961 omtalades i en sovjetisk

¹⁹⁵ HA 644/44, SÄPO-arkivet, RA.

¹⁹⁶ HA 140:05/9 s 18 samt HS 1368/58, SÄPO-arkivet, RA. Faksimiler av dödsdomarna publicerades senare också i Puide, *Samuel Braschinskys försvunna vrede*.

propagandabok för att de under våren 1942 deltagit i en av de, efter sovjetisk förebild uppsatta, ”trojkor” av säkerhetspoliser, *Strafprojektierungskommissionen*, som fattade beslut om bestraffning av de politiska fångarna. Beslutet – frigivning, koncentrationsläger eller avrättning – underställdes alltså den tyska säkerhetspolisen. Både Bruus* och Fripp* hade förnekat att de varit involverade i den verksamheten och vid avslöjandet 1961 valde den svenska säkerhetspolisen att fortsätta tro på dem. I själva verket var Bruus* från omorganisationen 1 juli 1942 chef för avdelning B IV-A, det vill säga den estniska säkerhetspolisens organ mot kommunism och fientlig propaganda och Fripp* befordrades till estnisk chef för SD i Pärnu.¹⁹⁷ Betydligt mindre uppmärksammade än säkerhetspoliserna var emellertid *Selbstschutz / Omakaitse*-männen, som ju även de var talrika, och som bevisligen hade deltagit i stor omfattning i razziorna i Tallinn med omgivning. I sin bok om Förintelsen i Estland citerar Eugenia

¹⁹⁷ Wiedergutmachungssache Oberlandsgericht Stuttgart 9 U 1968, 79-80, Landesarchiv Ludwigsburg. Bruus*, som i april 1945 anställdes som arkivarbetare vid riksarkivet, påstod sig enbart ha arbetat med civilrätt. Fripp*, som fram till årsskiftet varit vid ordningspolisen i Tallinn och i maj 1942 överfördes till en tjänst som chef för säkerhetspolisen i Pärnu, valde att tåga om månaderna vid säkerhetspolisen i Tallinn och förhöordes aldrig närmare om vare sig sin verksamhet vid ordningspolisen eller vid säkerhetspolisen i Pärnu. I samband med att han 1959 blev svensk medborgare förklarade säkerhetspolisen att inget ofördelaktigt var känt om honom. Fripp* blev guldsmed, han användes åtminstone en gång (1956) som källa av säkerhetspolisen, se HA 1901 och 1206/44, SÄPO-arkivet, RA. Bruus* blev svensk medborgare 1959, se HA 302/44, SÄPO-arkivet, RA.

Gurin-Loov ett vittne:

Jag rusade hem och när jag kom fram och hörde några röster i vår lägenhet kände jag på mig att något dåligt hade hänt. Två män från Omakaitse var i vår lägenhet och sade att de skulle föra min make till polisstationen. Jag sprang efter dem och gick till den högst uppsatte officeren och bad om tillstånd att få träffa min make. Officeren sade att han inte kunde ge mig tillstånd men tillade, med låg röst, att jag skulle komma nästa morgon när fångarna skulle tas till fängelset och då kanske jag skulle få se min make i korridoren. Jag återvände nästa morgon enligt det råd jag hade fått och det var sista gången jag såg min make. Den 15 september gick jag till den tyska säkerhetspolisen på Tõnismägi för att försöka få information om min make. Jag fick veta att han hade skjutits. Jag frågade efter anledningen eftersom han inte hade varit en kommunist utan en affärsman. Svaret var: *"Aber er war doch ein Jude."* [Men han var ju en jude.]¹⁹⁸

En av dem som vittnade i rådhusrätten var Ernst Leithammel, högste chef för Revals (d. v. s. Tallinns läns) Omakaitsergemente. Han avskedades enligt egen uppgift av tyskarna i juli

¹⁹⁸ Eugenia Gurin-Loov, *Holocaust of Estonian Jews 1941*, Eesti Juudi kogukond: Tallinn 1994, 224 (min översättning från engelska. Self-Defense har här översatts med den estniska beteckningen, Omakaitse. Emfasen i den tyska meningen är också min).

1942, efter att i ett tal inför trupperna ha formulerat sig alltför esttillvänt.¹⁹⁹ Leithammel hävdade inför rätten att det inte var hans regemente, utan ett regemente som rekryterats i staden Tallinn, som användes för arresteringarna. Några närmare frågor om saken fick han varken i rådhusrätten eller under sin egen polisutredning, vilket naturligtvis var anmärkningsvärt med tanke på den roll som Omakaitse, särskilt i Tallinn, spelade under Förintelsen. Leithammel värvades via en anställning på Krigsarkivet senare till T-byrån.²⁰⁰ I övrigt är relativt lite känt om Tallinns Omakaitseavdelning. En av de ledande officerarna, August Kiidla, fanns bland flyktingarna, men polisförhöret med honom innehåller endast hans åsikter om den senare utvecklingen, när Omakaitse blev manskapsreserv åt Waffen-SS och Wehrmacht.²⁰¹ Ewald Jurkén tjänstgjorde som skrivare under hösten 1941, och befordrades via en tjänst hos prefekturen (ordningspolisen) till säkerhetspolisen i maj 1942.²⁰² Arnold Kuk

¹⁹⁹ Den tyska invändningen mot talet, som hölls den 19 juli 1942 i Harju Jaani, ställdes till utlänningskommissionens förfogande av den estniska f. d. attachén Aksel Linkhorst. Se Leithammels k-doss, SUK, RA.

²⁰⁰ Stockholms rådhusrätt Avd 6 Nr 111, 9 april 1946, 10, SSA; HA 1490/44, SÄPO-arkivet, RA. Leithammels enhet kallades *Harju Malev* och skall vid erövringen av Tallinn ha omfattat nästan 250 man. Se Kaasik & Radvassar, ”Estonia from June to October”, 497-500.

²⁰¹ HA 158/44, SÄPO-arkivet, RA.

²⁰² HA 826/44, SÄPO-arkivet, RA. Enligt egen uppgift fick han tjänsten genom personligt ingripande av högste chefen

värvades till Tallinns Omakaitse i september 1941 och blev senare lärare för den estniska säkerhetspolisens skola. Han skadades så småningom under ett uppdrag utanför Minsk.²⁰³ Endel Römre* arbetade sig under hösten upp från distriktschef till polisstaben inom Tallinns ordningspolis, och värvades vid årsskiftet 1942 som administrativ chef för den omorganiserade säkerhetspolisen.²⁰⁴ Även Edvard Laosson, Kaljo Pärnamets, Villiam Kalju Tammer och löjtnant Boris tjänstgjorde enligt egna uppgifter i Omakaitse i Tallinn – vilken enhet är oklart – under hösten 1941.²⁰⁵

De stora öarna och de svenska bosättningarna

En estnisk partisanenhet under Ago Talvar hade i juni samlats på landsbygden i Oru och var redan 4 juli involverade i strider med sovjetiska milisförband. I samband med att tyska styrkor ryckte fram från Pärnu 9-10 juli samlades

Ain Ervin Mere. Jurkén är en av de många säkerhetspoliser som åtminstone i slutet av kriget verkar ha gjort den nationalistiska motståndsrörelsen tjänster.

²⁰³ Rapport 24 november 1944, HA 241/44, SÄPO-arkivet, 5-6, RA. Kukk lämnade Sverige 1948 för Kanada.

²⁰⁴ P 6757, SÄPO-arkivet, RA. Han blev svensk medborgare 1953, men fick ett våldsamt slut sexton år senare.

²⁰⁵ HA 1277/44; 365/44, SÄPO-arkivet, RA. Tammer togs in för särskilt förhör – enligt Kisapolisen Erik Udd satt han ”stundtals och hånler, då kommunister och nazister föras på tal.” I förhöret framgick att han, efter tjänstgöring i Tallinns Omakaitsergemente under sommaren och vintern 1941-42 – i oktober och november var han i Berlin – i april 1942 överfördes till SD:s vaktstyrka. Han förnekar att han deltagit i arkebuseringar, och hävdar att han huvudsakligen satt i receptionen. Se Rapport 6 december 1944, HA 1508/44, SÄPO-arkivet, RA.

partisaner från hela området, inklusive Saaremaa/Ösel, till hårda strider i skogarna. Det tyska anfallet slogs emellertid tillbaka, och återupptogs först en vecka senare. Kuststaden Haapsalu/Hapsal intogs först 31 augusti.²⁰⁶ Den 9-11 september erövrades Vormsi/Ormö av 217:e tyska infanteriregimentet, medan upprepningsaktionerna överläts åt Omakaiste. Den 16 september skeppades så den 61:a tyska infanteridivisionen över till Saaremaa/Ösel. Kuuressaare föll fyra dagar senare, medan strider pågick på Sörvehalvön till den 5 oktober. Divisionen fortsatte 12 oktober till Hiiumaa/Dagö, striderna där fortsatte till 21 oktober. Först i början av december 1941 evakuerades de sista sovjetiska soldaterna från ön Omsussaar/Odensholm, nära Hangö.²⁰⁷ Sammanlagt togs över 15 000 sovjetiska krigsfångar under striderna på öarna, varav 8 500 bara på Ösels halvö Sörve.²⁰⁸

Under perioden mellan krigets början och tills Saaremaa erövrats hade 179 personer dödat av sovjetiska myndigheter, medan ytterligare 600 deporterats.²⁰⁹ Hämnden blev inte mindre grym. Av de 467 domar som fälldes på Ösel 1941-42 var

²⁰⁶ Kaasik & Raudvassar, "Forest brothers", 500; 512-3.

²⁰⁷ Kaasik & Raudvassar, "Forest brothers", 513-5

²⁰⁸ Meelis Maripuu, "Soviet prisoners of war in Estonia in 1941-1944", i *Reports*, 742-3.

²⁰⁹ Kaasik & Raudvassar, "Forest brothers", 513-5.

198 eller 42 procent dödsdomar. Motsvarande siffror för området runt Haapsalu (Lääne) var 563 dömda, varav 131 avrättade (23 procent; till detta kom den inledande periodens olagliga avrättningar).²¹⁰ Fram till oktober 1942 var området underordnat insatskommandot i Pärnu, därefter inrättades ett *Zweigstelle* i Haapsalu, under Gustaf Reinans som överförts från Tallinn.²¹¹

Kust- och öborna var överrepresenterade bland de flyktingar som kom till Sverige, både eftersom de bodde närmast, och därför att många av dem hade tillgång till båt. Bland dem fanns 48 poliser²¹², 92 hemvärnsmän²¹³ och 38 frontsoldater.²¹⁴ Säkerhetspoliserna värvades som på andra håll huvudsakligen bland lokala Omakaitse, medan befälen ofta överfördes från Tallinn. I Hapsal leddes säkerhetspolisen under det första året av en kommissarie Herman Ups, som inte verkar ha kommit till Sverige. Däremot anlände Herman Tammjärv, som anställdes som

²¹⁰ Paavle, "Estonian citizens", Appendix 2, Table 1, 649. Uppgifter för Hiu län (Dagö) saknas.

²¹¹ Kuusik, "Security Police", 590.

²¹² Justitiedepartementet, Ju 2010/2653/Brev.

²¹³ Justitiedepartementet, Ju 2010/2653/Brev.

²¹⁴ Theodor Adatau, Heinrich Alaküla, Voldemar Aus, Albert Himmist, Einhard Hinn, Ferdinand Joosep Kalholm, Henno Kamarik, Herbert Kantla, Arnold Kaup, Elmar Kommi, Elmar Koppel, Herman Kreem, Arkadi Krumm, Feliks Ferdinand Kuusnõmm, Matteus Lunter, Sergei Lääts (Salme), Valter Matsum, Elmar Matt, Evald Metsmaa, Arnold Nurme, Hätmo Palk, Valdek Palm, Alfred Papp, Vassili Pauts, Edgar Pahverk, Eugen Peller, Karl Putting, Arnold Raidmaa, Aliim Raaper, Boris Rätsep, Evald Sarap, Hans Vallot Selde, Ago Talvar, Hans Tipp, Endel Tull, Rudolf Tähe, Harald Vilisalu (polisbat. 288 i Litauen och Polen), Jüri Vinn (Ösel).

assistent i september 1941. Tammjärv skulle i maj 1942 efterträda sin chef, äldre assistenten Augustin Hawi, som verkat i Hapsal sedan tyskarnas ankomst och den första tiden även arbetade som insatsgruppens tolk.²¹⁵ Även Jakob Lipp och Matti Soondra verkar ha anställs kort efter erövringen, men Lipp skickades snart till Dagö där han under fyra månader deltog i rensningsaktionerna.²¹⁶ Gustaf Reinans, som alltså skickades från Tallinn för att överta ledningen över avdelningen, hävdade i förhör att han under sin tid som chef – vilken avbröts för SD-skola och tjänst vid en polisbataljon hösten 1943 – enbart utfärdade en dödsdom.²¹⁷ Däremot bekräftade han att kontoret i Hapsal skötte sig nästan självt, och bara behövde rapportera regelbundet till Tallinn och en tysk polis som stationerats i staden.²¹⁸ De dödsdomar som utfärdades fram till Reinans ankomst föll alltså huvudsakligen på estniskt ansvar. Ansvarig under den inledande rensningen var också Ago Talvar, som förde befäl över Hapsals Omakaitse

²¹⁵ Se förhör med Tammjärv 8 december 1944, HA 351/44 i P 4601, SÄPO-arkivet, 10, RA. Samt protokoll kriminalpolisens utlänningsavdelning, Helsingborg, Nr 384, 15 december 1948, i 5:221 pärm 5 2403-1, SÄPO-arkivet, RA. Enligt Carl Mothander, som 1948 angav Hawi som den som mördade den svenskspråkige lantbrukaren Stenholm på Vormsö, ska även en polis Havamäggi ha arbetat under Hawi – detta har inte kunnat bekräftas.

²¹⁶ Förhör med Jakob Lipp, 29 januari 1951, i Lipps c-doss, SUK, 4-5, RA. I fallen Tõnis Lind, Guido Kingisepp, Erven Alev och Ants Voore står det klart att dessa arbetade hos säkerhetspolisen i Haapsalu under Reinans tid, men inte när de anställdes.

²¹⁷ Förhör med Reinans 31 oktober, P 4582 vol. F, SÄPO-arkivet, RA.

²¹⁸ Förhör med Reinans 8 december 1944, P 4582 vol. F, SÄPO-arkivet, RA.

från 23 augusti 1941 – när hans kompani fick kontakt med tyska trupper – till februari 1942. Talvar, som blev bilarbetare på Scania i Södertälje, åtalades tillsammans med tre andra i sin frånvaro i Estland 1967. Han fälldes då för medansvar till mer än ett hundra personers död.²¹⁹ I samband med rättegången publicerades en lång redogörelse i sovjetiska *Literature Gazeta*, där bland annat mordet på svenskspråkige lantbrukare Stenholm omnämns.²²⁰ Saken var relativt omskriven även i svenska tidningar och en framställning riktades till justitieministern där ”estniska republikanska föreningen för koncentrationslägerfångar i Estland anhållit, att åtgärder vidtages för att f. d. estniska medborgaren Ago Talvar, som numera är bosatt i riket, skall kunna straffas för vissa brott.” Justitiedepartementet beslöt att lämna saken utan åtgärd.²²¹ Redan 1960 hade hans arbetskamrater uppmärksammat Talvar, efter att ha läst om honom i *Stockholms-Tidningens* referat från en annan rättegång i Tallinn.²²² I samband med detta ska han vid ett uppträde på

²¹⁹ Paavle, ”Soviet investigations”, 669. Estniska historikerkommissionen betonar att Talvar fälldes i sin frånvaro, och inte direkt kan knytas till avrättningarna. Det innebär naturligtvis inte att han skulle kunna fränkännas befälsansvar, med tanke på att han under perioden var högste chef för *Omakaitse* i staden. Från februari 1942 till flykten 1944 arbetade han i *Omakaitses* stab, vilket understryker hans lojalitet med förbandet trots det inträffade.

²²⁰ HA 652/51, SÄPO-arkivet, 29, RA.

²²¹ Ibid, 46-42, Utdrag ur protokollet hållet inför statsrådet och chefen för justitiedepartementet den 29 november 1967.

²²² Ibid, 19.

fabriksgolvet ha utropat ”att han ännu kunde taga livet av folk.”²²³ Vid sidan av Talvar saknas emellertid ytterligare uppgifter om den ganska stora skara av Omakaitsemän från Hapsal, som anlände till Sverige. Till Sverige kom även Evald Ein, som arbetat åt *Geheime Feldpolizei* – SD:s motsvarighet inom Wehrmacht – dit han även värvade sin son Donald, sedan denne tvingats lämna SD-avdelningen i Tallinn.²²⁴

I Kuressaare/Arensburg på Ösel inrättades ett eget kontor, till en början även detta underordnat Pärnu och Tallinn. Endel Berendson kommenderades dit från Tallinn 3 oktober 1941 som överassistent under kommissarie Hugo Zernask, även han så småningom Sverige-flykting, och befordrades till chef när den självständiga avdelningen inrättades vid årsskiftet.²²⁵ Han stannade sedan ända till den tyska reträtten 1944. Inte heller Berendsen fick vid sin ankomst till Sverige några frågor om sina förehavanden under hösten 1941. Istället sattes han omedelbart – 1 oktober 1944 – in som ansvarig för flyktingregistret i Visby. Inte förrän i december insåg landsfogden det olämpliga i att en

²²³ Ibid, 22/4.

²²⁴ Om *Geheime Feldpolizei*, se Argo Kuusik, ”Secret field police of the Wehrmacht in Estonia in 1941-1944”, i *Reports*, 611.

²²⁵ Zernask uppgav i förhör 14 februari 1946 att han under två månader ”varit den estniska polisen behjälplig”, och därefter ägnat sig åt advokatverksamhet. Han gav också intryck av att ha varit verksam i Tallinn. Han blev svensk medborgare 1958 och avled 1960. Se hans c-doss, SUK, RA.

person som nyss stått på den tyska säkerhetstjänstens lönelistor fick full insyn i vilka flyktingar som anlände från det ännu delvis tyskockuperade Estland. I förhör i mitten av januari 1945 förnekade han ”på det bestämdaste” att han lämnat ut några uppgifter.²²⁶ Liksom befälen i Haapsalu, Reinans, Tammjärv och Ein, beskylldes han av andra flyktingar för att alltför ivrigt ha bevakat den estniska gränsen. Till sitt försvar kunde Berendsen invända att han åtminstone vid ett tillfälle, som handlade om några servitriser på en restaurang som kastat matrester på ett hitlerporträtt, gjort vad han kunnat för att strö grus i den tyska repressionens kvarnhjul. Däremot medgav han, till skillnad från kollegorna på fastlandet, att han till den tyska säkerhetspolisen överlämnat utredningar med förslag om att den undersökte skulle avrättas.²²⁷

²²⁶ Förhör 11 och 12 januari 1945 samt 8 februari, P 4588, SÄPO-arkivet, RA.

²²⁷ Rapport 25 januari 1945, HA 252/44, P 4588, SÄPO-arkivet, 5, RA: ”Vid politiska polisen därstädes fick Berendsen titeln överassistent, och han hade till uppgift att leda förhören med anhållna personer. Politiska polisen i Kuressaare hade till uppgift att efterspana kommunister å Ösel. Påträffades dylika, vilka arbetat mot Estland eller estniska folket, anhöllos dessa av hemvärnsmän eller polismän och fördes till fängelset i Kuressaare. Sedan de anhållna hörts, upprättades rapporter, vilka överlämnades till tyska SD. Berendsen kände till att de anhållna blevo dömda allt efter vad de gjort sig skyldiga till. Således om någon estnisk kommunist varit orsaken till att en patriot blivit arkebuserad eller deporterad till Sibirien, blev vederbörande själv arkebuserad eller ådömd fängelse. Själv hade Berendsen icke något att skaffa med domarnas avkunnande.” Enligt SD-mannen Vello Muikma utgjordes den estniska *Strafprojektierungskommission* som avkunnade domarna på Ösel av August Sörra, Felix Kesküla och Juhan Liivak, vilka samtliga också kom till Sverige. Kesküla var hösten 1943 chef för den estniska säkerhetspolisens avdelning riktad mot kommunister på landsbygden, inom B IV-A, se Kuusik, ”Security police”, 583. Han lämnade Sverige 1947. Liivak blev svensk medborgare 1952 (HA 956/44, SÄPO-arkivet, RA). Han förnekade i förhör 4 januari 1945 att han ingått i någon *Strafprojektierungskommission*, och hävdade att han enbart varit chef för

Ett flertal av Zernasks och Berendsens medarbetare anlände också till Sverige: Harry Hermasoo, Åke Ilmar Koel, Johannes Löhmus, Vello Muikma, Villem Peeker, Arnold Reindorf, Nora Sepp och August Sörra.²²⁸ Även *Omakaitse*-ledaren Paul Pill tog sig till Sverige.²²⁹

Under 1944 ersattes den intensiva jakten på spioner och fallskärmsjägare, som sedan 1942 utgjort säkerhetspolisens och Omakaitses huvudsakliga uppgift, alltmer av jakt på desertörer och flyktingar – två grupper som lätt kunde förvandlas till farliga motståndare om deras antal i skogarna blev alltför stort. I jakten deltog, precis som i Lettland, både enheter ur *Jagdkommando* underordnade Wehrmacht/Abwehr och Omakaitsekompanier.²³⁰ Även om de högre befälen gjorde sitt bästa för att förneka det när de anlände till Sverige bedrevs jakten ofta med ytterst våldsamma metoder. Godsägaren och kompanichefen Henn Körre beskrev en razzia mot en person som undandragit

kriminalpolisen i Kuressaare.

²²⁸ Hermasoo: HA 298/44, SÄPO-arkivet, RA; Åke Ilmar Koel (från januari 1942): HA 2148/44, SÄPO-arkivet, RA; Johannes Löhmus (från hösten 1942): 140:05/9h s 18, SÄPO-arkivet, RA; Vello Muikma (från Tartu i juli 1942); Peeker: HA 888/44, SÄPO-arkivet, RA; Arnold Reindorf (överförd från Pskov i slutet av 1943, hans egna uppgifter om att han på Ösel tjänstgjorde inom ordningspolisen strider mot den redogörelse för sina uppgifter – att hindra flykten till Sverige – som han lämnade): HA 234/44, SÄPO-arkivet, RA; Nora Sepp (angivare): HA 951/44, SÄPO-arkivet, RA; August Sepp (se försvarsstabens källa Sixten på Gotland i november 1944; Fst In Ed H 642 8/11 1944, i HA 1526/44, SÄPO-arkivet, RA, och Sepps C-doss, SUK, RA. Svensk medborgare 1964.

²²⁹ HA 425/44, SÄPO-arkivet, RA.

²³⁰ Birn, *Die Sicherheitspolizei*, 221-7.

sig den tyska mobiliseringen:

I februari månad 1944 hade en estländare vid namn Andrei Allik, som deserterat från sitt förband, återvänt till sitt hem i Soovälja Küla i Lihula, vilket utan Körres medverkan kommit till polisens kännedom. Polisen hade då sökt honom i hemmet, där Allik låst sig inne. Då han ej öppnade dörren på polisens anmodan, hade dörren slagits upp och Allik, som med skjutvapen i hand uppehållit sig bakom dörren, hade riktat ett dödande skott mot en polisman. Befälhavaren för gruppen, en poliskommissarie, hade då telefonledes tillkallat Körru som med fem man ur "hemvärnet" inställt sig på platsen. En genomsökning av huset hade visat, att Allik flytt. I augusti månad samma år hade Körre, som då uppehållit sig i Lihula, uppringts av en fältväbel, som begärt förstärkning från Körres grupp, enär bemälde Allik uppehöll sig hos en lantbrukare i Järise by och sköt vilt omkring sig, då man försökte fasttaga honom. Allik hade förskansat sig i en större halmstack invid en byggnad. Körre hade inställt sig på platsen med fem eller sex man. Fem polismän hade vid Körres ankomst uppehållit sig där. På Körres anmodan till Allik att komma fram hade intet svar lämnats. Vid närmare undersökning hade Allik i sitt gömställe funnits ligga död av skott, som han själv skjutit i huvudet.²³¹

²³¹ Rapport 30 januari 1945, SÄPO-arkivet, 5-6, RA.

En liknande historia berättade Vambola Talwik:

Sedan tyskarna kommit till Estland och Talwik efter hemkomsten 1941 gått in i hemvärdet i Viirumaal blev Luunja efterspanad efter angivelser från olika personer. Anklagelsen löd på att han var agent för ryssarna. Luunja höll sig gömd men under en beordrad spaning, som utfördes av Talwik och några andra hemvärnsmän, påträffades Luunja i en ladugård. Då Luunja såg, att han var omringad, hoppade han ned från ladugårdens tak för att springande söka nå skogen. Talwik och de andra hemvärnsmännen öppnade enligt instruktionen eld mot Luunja, vilken därvid dödades av skotten. Vem som träffade kunde ej klargöras, ty alla hade skjutit ungefär samtidigt.²³²

Utrotningen av Roma och Sinti

Den estnische historikern Anton Weiss-Wendt uppskattar antalet offer för den tyska ockupationen bland Roma och Sinti (resande) till mellan 800 och 850 personer. Färre än ett halvdussin överlevde. Till skillnad från morderna på judar och kommunister var utrotningen av Roma och Sinti en utdragen process. Det berodde på att det knappast fanns några kommunistiska

²³² Förhör 7 december 1944, i HA 462/44, SÄPO-arkivet, 9, RA.

Roma eller Sinti, eller över huvud taget politiskt oppositionella. Istället utpekades de som farliga genom sin kringvandrande tillvaro, både därför att de ansågs sprida sjukdomar, framförallt tyfus, och för att man misstänkte att de kunde utnyttjas som spioner.²³³ Detta var naturligtvis föreställningar som inte avvek särskilt kraftigt från synen på Roma och Sinti någonstans i Europa, inräknat Sverige, vid den här tiden, men i kombination med den hänsynslöshet som anbefallts hos insatsgrupperna blev effekten fruktansvärd. Ändå uppsköts slutet flera gånger genom att de tyska ordena hela tiden innehöll en distinktion mellan ”kringvandrande” och ”bofasta” zigenare. Inledningsvis spelade den skillnaden liten roll, ett okänt antal Roma och Sinti avrättades redan efter några dagar av Omakaitse i Tartu. Därefter stängdes några ”kringvandrande” familjer in i en byggnad vid flodstranden, där de hölls till oktober, då de sköts. Weiss-Wendt nämner även en grupp på knappt femtio personer som hölls i Pärnus koncentrationsläger. Dessa verkar ha klarat sig åtminstone hösten ut.²³⁴ Först under vintern och

²³³ Detta enligt en order utsänd av Hinrich Lohse, Ostlands rikskommissarie (chef för den civila förvaltningen) 4 december 1941, refererad i Anton Weiss-Wendt, ”Extermination of the Gypsies in Estonia during World War II: Popular images and official policies”, i *Holocaust and Genocide Studies* 17:1 (2003), 40. Hans uppskattning av antalet offer, *ibid.*, 49.

²³⁴ Weiss-Wendt, ”Extermination of the Gypsies”, 38-9.

våren inleddes gripanden i stor skala. Ett hundratal verkar ha förts till Tallinns centralfängelse fram till sommaren 1942, för att sedan skjutas.²³⁵ I slutet av oktober 1942 rapporterades en massaker på 243 Roma och Sinti i koncentrationslägret Harku utanför Tallinn.²³⁶ I mars 1943 avrättades femtio kvinnor, barn och äldre, sannolikt hämtade från centralfängelset i Tallinn, i Kalevi-Liiva utanför koncentrationslägret Jägala. Weiss-Wendt redogör detaljerat för avrättningen:

Det var fortfarande kallt tidigt i mars 1943: den nyligen grävda gropen i Kalevi-Liiva – den vanliga platsen för avrättningar i Jägalalägret – var full av snö. Efter att ha fått instruktioner från estniska Sipo [*Sicherheitspolizei*; säkerhetspolis] i Tallinn hade Alexander Laak, kommandanten, underrättat sina underlydande om den kommande avrättningen av zigenare. En grupp zigenare eskorterade av Sipo-tjänstemän anlände tidigare än planerat: en liten buss med omkring tjugofem zigenarkvinnor och äldre från Tallinns centralfängelse, och på en lastbil ungefär samma antal ”fem-sexåringar” från Vasalemma. Bussen stannade framför en grop som redan omringats av vakter från Jägalalägret – all personal i

²³⁵ Weiss-Wendt, ”Extermination of the Gypsies”, 41.

²³⁶ Weiss-Wendt, ”Extermination of the Gypsies”, 44.

lägret, inklusive kommandanten Laak, var ester. Ralf Gerrets, den biträdande kommandanten, visade de anlända mot gropen. Sedan de insett vad som höll på att ske, började kvinnorna gråta hysteriskt. Okänsliga för deras rop, drev vakterna dem, en och en, till gropen, där Laak gjorde slut på dem med ett enda skott mot huvudet. Den sista var en gammal kvinna utan ben. Bara sedan hon överlämnat sina sista pengar och en guldring till de vid det laget ordentligt berusade vakterna bars hon, istället för att släpas, till massgraven. Sedan bussen åkt, körde lastbilen fram. Gerrets kastade barnen, som skakade i kölden och skrek av skräck, ner på marken. Vakterna tog barnen två och två till gropen. Den här gången – till skillnad från hur det brukade gå till – beordrades barnen inte ens att ta av sina smutsiga och trasiga kläder. Även en annan sak avvek: Laak, vars synbarligen gränslösa förmåga att döda bara begränsades av gropens storlek, kunde inte förmå sig att börja skjuta. Vakten Jaan Viik räddade allas ansikte genom att öppna eld först.²³⁷

²³⁷ Weiss-Wendt, "Extermination of the Gypsies", 47. Redogörelsen är Weiss-Wendts egna ord, men bygger på material från rättegången mot Gerrets och Viik i Tallinn 1961. Ruth Bettina Birn har i sin bok kritiserat honom för en alltför okritisk syn på denna rättegång (visserligen gällde det då en annan fråga, möjligheten av avrättningar i Kalevi-Liiva så sent som våren 1944). Se Birn, *Die Sicherheitspolizei*, 189, n. 35. De sovjetiska förhörsuppgifternas riktighet bekräftades dock av den tyske SD-mannen Wilhelm Sutter, se Förhör med Wilhelm Sutter 4 december 1968 i München, 207 AR-Z 246/59, 1524, BA-Lwb. Se även B 162/5206, Dokumente aus der EdSSR, i 207 AR-Z 246/59, BA-Lwb.

Även i ytterligare några fall är förloppet i någon mån beskrivet, men den tillgängliga dokumentationen täcker bara en liten del av de mord som begicks på Roma och Sinti och uppskattningen av antalet offer är därför inte heller något annat än en kvalificerad gissning. Däremot är det helt klart, dels att jakten på Roma och Sinti pågick åtminstone år 1943 ut (sannolikt längre) och dels att den omfattade alla större säkerhetspolisavdelningar. Den involverade i huvudsak kriminalpolisen (B V), men även den vanliga säkerhetspolisen (B IV) var inblandad. Vi kan räkna med att Omakaitse och ordningspolisen gjorde en betydande del av fotarbetet. Det innebär att även de poliser som värvades efter att den inledande mordvågen klingat ut i stort sett samtliga var mer eller mindre indragna i mord på rasistiska grunder.

Koncentrationslägren

Även om koncentrationsläger verkar ha varit den gängse benämningen på de lokaler som inrättades av säkerhetspolisen, den tyska insatsgruppen och Omakaitse i samband med den tyska framryckningen, hade de till en början inte mycket gemensamt med de tyska lägren. Det handlade istället om kombinerade häkten och utrotningsläger, där en stor del – på flera håll de

flesta – bara vistades under den tid det tog att förbereda deras avrättning. Så småningom inrättades dock koncentrationsläger av det slag som blev vanliga i de ockuperade delarna av Sovjetunionen, det vill säga tvångsarbetsläger (även om de i juli 1942 precis som de tyska försågs med beteckningen *Arbeitserziehungslager*, AEL).²³⁸ De flesta av dem ersatte eller placerades i närheten av de äldre lägren, men det inrättades också helt nya. Ett av dessa kallades Jägala och låg vid ett av den estniska arméns övningsfält vid järnvägsstationen Raasiku nära Tallinn.²³⁹ Dit anlände i september 1942 två deportationståg, med 1 002 judar från Terezin/Theresienstadt i Tjeckoslovakien och 1 089 judar från Frankfurt am Main och Berlin. Av dessa togs omkring 95 män ut för att transportera bagaget till det närbelägna baracklägret. Dessa män fördes sedan till läger i Lettland. I november befann sig 338 personer antingen i baracklägret, som kallades Jägala, eller lägren i Tallinn och Tartu. Övriga hade antingen förts bort omedelbart efter ankomsten och skjutits i Kalevi-Liiva, eller omkommit av umbäranden. Bland annat hade

²³⁸ Kuusik, "Security police", 593.

²³⁹ Meelis Maripuu, "Annihilation of Czech and German Jews in Estonia in 1942-1943", i *Reports*, 705-6. Lägret inrättades på Sandbergers order och under överinseende av chefen för den estniska avdelningen inom säkerhetspolisen, Ain-Ervin Mere. Det var Mere som utnämnde Alexander Laak till lägerchef, men sannolikt hade detta val först godkänts av Heinrich Bergman, som ledde den tyska delen av avdelning IV.

samtliga barnfamiljer direkt förts till
avrättning.²⁴⁰

Fångarna fördelades sedan undan för undan i mindre arbetskommandon, huvudsakligen för Organisation Todt, och i december 1942 inleddes förflyttningen till Tallinns koncentrationsläger. Det dröjde emellertid till september 1943 innan Jägala avvecklades.²⁴¹ Laboratorn Arnold Ilves, som engagerats i flyktingsmugglingen till Finland, kunde förmedla ögonvitnesskildringar:

Därvid hade Ilves av ortsbefolkningen i Jägala hört berättas att massvis av fångarna i lägret avrättats. Fångarna hade efter det de avklätts och endast iförda underkläderna, kommenderats ned i av fångarna grävda diken, varefter de från dikeskanterna beskjutits med kulsprutor. Personerna, vilka utfört beskjutningarna, hade varit ester och tyskar. Dessa hade före avrättningarna erhållit sprit, i vilken blandats något pulver, vilket gjort, att personerna blivit "vilda och råa". Bödlarna hade erhållit de avrättades kläder och tillhörigheter såsom klockor och andra värdesaker. Dessa saker hade männen sedan sålt till ortsbefolkningen. Ifrågavarande uppgifter hade Ilves erhållit av ortsbefolkningen i Jägala samt av en estnisk

²⁴⁰ Birn, *Die Sicherheitspolizei*, 172-3; Maripuu, "Annihilation", 706-8.

²⁴¹ Birn, *Die Sicherheitspolizei*, 177. Sammanlagt 74 personer av de drygt 2 000 överlevde kriget; se Maripuu, "Annihilation", 711.

chaufför vid namn Mirka (förnamnet visste icke Ilves) vilken tjänstgjort som chaufför hos major Mere. Mirka hade själv icke deltagit i avrättningarna. Ilves hade i oktober 1943 sammanträffat med Mirka i Rajajõe, Finland. Mirka hade då berättat om avrättningarna för Ilves. Efter avrättningarna hade fångarna grävts ner i diken och hade diken maskerats med mossa. Ilves hade själv sett "gravarna". Det hade varit lätt att skilja dem från den övriga terrängen.²⁴²

Just i september 1943 inrättades det andra större estniska koncentrationslägret, Vaivara. Det var i själva verket ett genomgångsläger, och efter undersökning (och "selektion") fördelades fångarna över ett nätverk av arbetsläger, som utnyttjades dels av OT, dels av Baltöl GmbH, som tillverkade olja ur skiffer. Den högsta siffran fångar i lägret var 9 207 (november 1943), huvudsakligen hämtade ur gettona i litauiska Kaunas och Vilnius. Mellan oktober 1943 och juni 1944 dog 1 506 människor i lägren. Till dessa kom 907 gamla och sjuka och 184 barn som i februari 1944 fördes till Riga, vilket innebar avrättning. Ytterligare 500 människor, bland dem barn från barnhemmet i Ereda, deporterades i april 1944. I juli 1944 inleddes en serie av

²⁴² HA 763/44, SÄPO-arkivet, RA.

”selektioner”, det vill säga urval av människor som skulle avrättas. Vidare sattes en grupp in för befästningsarbeten i Lagedi utanför Tallinn, den gruppen fördes 18 september 1944 med lastbilar in i skogen och sköts.²⁴³ Ytterligare omkring 600 judar från det franska koncentrationslägret Drancy anlände mitten av maj 1944 till Tallinns centralfängelse, och avrättades sedan i omgångar (ett tjugotal tros ha överlevt).²⁴⁴ Upp till 2 000 personer mördades i juli 1944 i lägret Ereda och ytterligare upp emot 426 mördades 18 september i Lagedi (de exakta talen är inte kända eftersom kropparna brändes och dokumentation saknas).²⁴⁵

I lägret Klooga mellan Tallinn och Paldiski/Baltischport förvarades nära 2 000 människor, som väntade på evakuering till koncentrationslägret i Stutthof nära Danzig. Lägren i Vaivara-systemet bevakades av Omakaitsebataljon 287 och den ryska *Schutzmannschaftsbataillon* 290. Klooga bevakades av tredje kompaniet ur den 287:e bataljonen. Men den här dagen deltog av allt att döma en enhet av ett kompanis styrka från Waffen-SS utbildningsenhet, som var förlagd intill lägret. Den 19 september beordrades

²⁴³ Riho Västriik & Meelis Maripuu, ”Vaivara concentration camp in 1943-1944”, i *Reports*, 719-38.

²⁴⁴ Meelis Maripuu, ”French Jews at the Tallinn central prison in 1944”, i *Reports*, 717-8.

²⁴⁵ Västriik & Maripuu, ”Vaivara”, 731-3.

esterna att spärra alla ingångar till lägret. Evald Hallisk, som flydde till Sverige strax efter och i början av 1950-talet greps i Estland av NKVD-styrkor under ett uppdrag för den svenska underrättelsetjänsten, berättade långt senare för journalisten Peter Kadhammar:

Evald var en av tre vaktchefer i lägret. De tjänstgjorde vart tredje dygn och hade då jour i 24 timmar. Den 18 september, tidsangivelsen är bara ungefärlig, det kan också ha varit den 17:e eller 19:e, hade Evald vakten. Ett tyskt specialkommando anlände till lägret och begärde tillträde, fast de saknade de nödvändiga passersedlarna. Evald skulle senare hävda att han grälade med tyskarna och att de hotade att skjuta honom. Grälet gällde passersedeln, inte judarna. Det tyska specialkommandots ankomst var inledningen till massakern i Klooga; men Evalds berättelse blev här knapphändig. Han sa: -Den natten började de döda judarna. De sköt. [...]
-Dagen efter gick jag in. Grindarna var öppna. I en barack låg liken i trevåningssängar. De hängde över sängkanterna. Jag hade sett många döda, men när jag såg judarna blev jag alldeles kall. Jag backade och gick ut.²⁴⁶

Det är ganska väl utrett vad som hände den

²⁴⁶ Peter Kadhammar, *De sammansvurna*, T. Fischer & Co: Stockholm 1999, 23-4.

natten, även om ingen domstol i väst kunnat ställa någon till ansvar. En västtysk rättegång mot *SS-Sturmbannführer* Georg Ahlemann, som förde befäl över utbildningsbataljonen i Klooga, och därmed hade yttersta ansvar för vakthållningen utanför lägret, ställdes in på grund av att den huvudanklagade fick hjärtproblem. I övriga anklagades fall anfördes olika preskriptionsbestämmelser vid medhjälp till mord.²⁴⁷ Det har inte kunnat klarläggas vilka det var som utförde avrättningarna, även om det allmänt antas att det var en grupp tyskar från KdS i Tallinn.²⁴⁸ Ingen est har någonsin ställts till ansvar för handlingarna i väst. Förundersökningen har emellertid i stora drag klarlagt förloppet.

²⁴⁷ Ahlemann förnekade i förhör att hans soldater, som alltså tillhörde den 20:de Waffen-SS-divisionen (*Estnische Nr 1*) och SS-pansargrenadiärbrigaden Narwa, deltagit i bevakningen av lägret. Istället antog han att esterna tillhört säkerhetspolisen, och han påpekade att de hade olivgröna uniformer, till skillnad från de egna soldaternas gråa. Själv påstod han sig ha befunnit sig i Tallinn. Se förhör med Georg Ahlemann 14 juli 1966 i Lank-Latum, i 408 AR-Z 233/59, 2937-47, BA-Lwb. Hans version motsades av flera vittnesmål, se *ibid.*, 5632-6. En utförlig redogörelse för massakerns förlopp finns i 408 AR-Z 233/59, 5463-5475. För beslutet att ställa in rättegången, se 408 AR-Z 233/59, 5614-7 samt 5642-8, 5668 och 5962-3, allt i BA-Lwb.

²⁴⁸ Tyska myndigheter antog att följande tyska officerare ledde aktionen: *SS-Sturmbannführer* Hans Aumeier, *SS-Hauptsturmführer* Dr Franz von Bodmann, *SS-Hauptsturmführer* Otto Brenneis, *SS-Obersturmführer* Kurt Heinrich, *SS-Obersturmführer* Walter Scheffe, *SS-Hauptsturmführer* Max Dahlmann, *SS-Untersturmführer* Wilhelm Genth, *SS-Oberscharführer* Franz Mang, *SS-Hauptscharführer* Pannicke, *SS-Unterscharführer* Ernst Runde, *SS-Unterscharführer* Erich Scharfetter, *SS-Unterscharführer* Helmut Schnabel, *SS-Obersturmführer* Walter Schwarze, *SS-Untersturmführer* Wilhelm Werle. De tyska åklagarna beräknade, liksom sovjetiska och israeliska kollegor, att kommandot från Tallin bestod av ungefär 60 man, men framhöll även att med tanke på det stora antalet mördade måste samtliga närvarande, även det estniska vaktmanskapet, anses skyldiga. Mot esterna väcktes dock aldrig något västtyskt åtal. 7 AR-Z 233/59, 1276-82, BA-Lwb.

Klockan sex på morgonen den 19 september blåstes till samling i kvinnolägre i Klooga. Männerna hade redan ett par dagar tidigare kommenderats över till kvinnornas del, med motiveringen att lägre skulle avvecklas. Kommendanten, Bock, berättade att de skulle överföras till Tyskland. Fångarna beordrades att sätta sig på marken med korsade ben "på turkiskt vis", och väntade så några timmar. Två ytterligare grupper av judiska fångar anlände från lägren Laukula och Lagieda. Styrkan från Tallinn anlände tillsammans med fångarna från Lagieda. Vid tvåtiden utspisades fångarna med bröd och soppa. Bock valde sedan ut en grupp yngre och ännu starka män som skickades mot utgången från lägre. De estniska vakterna öppnade porten och överlämnade gruppen till de tyska vakterna, som var beväpnade med kulsprutepistoler. Först gick gruppen till en plats några hundra meter bort, åt skogen till. Sedan kom den tillbaka och passerade lägrets port. Då bar var och en av de unga männen en upp till två meter lång trästock över axeln. Gruppen fortsatte mot lägrets avrättningsplats. En av de unga männen, vid namn Juda, släppte sin trästock och rusade mot lägre och skrek: "M'get pateern, ratowet sich!" (De vill döda oss, rädda er!). Han sköts ned av en av de tyska SS-männen, och

gruppen fortsatte. Inom kort valde Bock ut en ny grupp, som även denna måste plocka med sig trästockar från ett lager vid skogen. De tredje gruppen gick direkt till avrättningsplatsen, och så fortsatte det. Då hördes salvor från kulsprutepistoler och panik utbröt i lägret. En del fångar lyckades springa in i barackbyggnaden och gömma sig. Fram mot femtiden började processen skyndas på och grupperna som fördes bort blev större. Vid midnatt kunde de överlevande se ett jättelikt eldsken som flammade upp vid skogskanten. När de morgonen därpå vågade sig ut, upptäckte de överlevande fyra stora bål, varav ett par enbart delvis hade brunnit ner. Liken efter de mördade låg tvinnade ömsom med trästockarna och det var uppenbart att en del av offren hade skjutits först sedan de klättrat upp på bålen. Ytterligare åtskilliga hade bränts inne i vaktstugan utanför lägret. Några dagar senare anlände Röda armén och befriade lägret, där 109 personer av nästan tvåtusen hade överlevt massakern. Utanför lägret låg också liken efter ryska och ukrainska tvångsarbetare.²⁴⁹

De ester som var med och omringade Klooga

²⁴⁹ Skildringen följer förhör med Abraham Aronson i Tel Aviv 17 maj 1961, 207 AR-Z 233/59, 1644-8, BA-Lwb. Detaljer, inklusive namnet på den unge mannen har hämtats från förhör med Dr Eliezer Buzanski i Tel Aviv 1 juni 1961, 207 AR-Z 233/59, 1700, samt från förhör med Nissan Ancoli i Ludwigsburg 15 juli 1965, Ibid., 2246-9, BA-Lwb. Västrik & Maripuu, "Vaivara", 733-8. Den uppskattade dödssiffran vid Klooga (även där hade många av liken hunnit brännas) anges av den estniska historikerkommissionen till 1 800, av Wilhelm, som stöder sig på Reitlinger, till 3 000. Wilhelm, *Die Einsatzgruppe A*, 445.

verkar i allmänhet ha hört till den styrka som evakuerades från Finland i september 1944. Åtminstone ett tjugotal man från den styrkan anlände till Sverige. Det är inte troligt att alla var i Klooga. Mihkel Vitsberg, som varit förlagd vid Klooga men den natten inte tillhört vakten, berättade för svensk polis att han morgonen efter gick in i lägret och såg ett femtiotal lik där. Bland dem fanns tre estniska soldater, Vitsberg menade att de brunnit inne tillsammans med judiska flickor som de hälsat på.²⁵⁰ Ago Irwal, som överförts till Estland från Finland i september 1944, hade också varit förlagd vid Klooga. Inte heller han hade tillhört vaktmanskapet, men liksom alla andra hade han förstått vad som hände:

Dagarna före tyskarnas uppbrott, som skett den 20 september 1944, hade estländare iakttagit stora vedhögar hopade på ett ställe i skogen omkring 3 km. öster om lägret, vilken ved tydligen varit ämnad till bränning, och natten före den 20 september hade estländarna från sitt läger hört skottlossning i riktning åt vedhögarna i skogen. Senare på natten hade de sett höga eldslågor slå upp från skogen i samma riktning. De hade då sagt sinsemellan, att tyskarna säkerligen skjutit judarna och att de höll på med

²⁵⁰ Förhör med Vitsberg 15 november 1944 på Rådmansö, i HA 920/44, SÄPO-arkivet, RA.

att bränna dem.²⁵¹

Arved Viirlaid, som också hade funnits på platsen, skrev 1998 en artikel i *Helsingin Sanomat*, där han tillbakavisade påståenden om att esterna deltagit i skjutandet.²⁵² ERNA-veteranen Feliks Kommussaar, som tillbringat större delen av kriget vid säkerhetspolisen i Tallinn, befann sig i Klooga vid tillfället men fick inga frågor från svensk polis om massakern.²⁵³ Även på andra håll skedde massakrer under den tyska ockupationens sista dagar. Flera fångar berättade om en uppskakande händelse efter en tyfusepidemi sommaren 1944:

Under den därpå följande undersökningen sades det, att denna feber hade förts in i fängelset med avsikt och att den spritts där. Till slut tillkännagav tyskarna, att de hade tagit brottslingarna – några bolsjeviker av rysk nationalitet, som arbetade i fängelsets sjukhus. 4 av de mest skyldiga personerna dömdes till döden. Tyskarna organiserade avrättningen med en grymhet, som är karaktäristisk för dem: alla 4 hängdes i mitten av fängelsegården, bödlarna valdes bland fångarna – tyskarna förklarade, att

²⁵¹ Rapport Poliskammaren Kriminalavdelningen Borås 22 juni 1945, i P 6855, SÄPO-arkivet, 17 (7), RA. Irwal angavs som en av de SD-män som utfört avrättningen, men det finns inget som tyder på att ester varit inblandade i denna.

²⁵² Västrik & Maripuu, "Vaivara", 737. *Helsingin Sanomat* 29 november 1998.

²⁵³ Rapport HA 539/44 24 januari 1945, i Kommussaars k-doss, SUK, 4, RA.

de hade blivit valda bland de röda elementen. Ett antal representanter för fångarna fördes in på gården för att övervara avrättningen – 20 fångar från varje departement. Jag vet inte alls, om det verkligen hade varit någon avsiktlig spridning av febern. Före avrättningen sade ingen av de 4 någonting för att bevisa, att han var oskyldig. Det berättades, att en av dem hade yttrat till en annan – vi dö för din skull.²⁵⁴

Historien hade sin upprinnelse i rekryteringen av en angivare, Mikael Frutt*, som så småningom själv anlände till Sverige. Mikson hade varit den förmedlande kontakten:

Under fängelsetiden kom Frutt* en kommunistisk organisation på spåren. Ett flertal agenter ur denna organisation sutto som fångar på fängelset och med hjälp av utomstående medlemmar arbetade de med att infektera arresterade estniska patrioter med difteri och paratyfus. Detta tillgick så, att de av de utomstående medlemmarna erhöilo en slags ohyra, som var behäftad med sjukdomsbakterier, vilka de med blåsrör blåste från sina celler på patrioter, då dessa passerade agenternas celler. Agenterna voro själva genom vaccinering immuna för sjukdomarna. Nedsmittningen hade till följd att cirka 600 estniska patrioter avledo

²⁵⁴ Fst In Ed H 633 In 1/11 1944 Sixten 19/10 1944, i P 6954, SÄPO-arkivet, 2, RA.

av sjukdomarna. För denna sin upptäckt blev Frutt* försatt på fri fot, sedan han anmält förhållandet för fängelseföreståndaren Mihkelson.²⁵⁵

Ungefär vid den här tiden började fängelset/koncentrationslägret avvecklas, till en början gradvis. Konrad Vilmansen, brorson till fångvaktaren Rickard Muul*, satt mellan april och september 1944 i centralfängelset, efter att ha gripits under en av sina färder från Sverige för att hämta flyktingar:

En kväll i slutet av juli månad 1944, medan Vilmansen satt i Centralfängelset i Tallinn, kom en fångvaktare vid namn Zirp, med vilken han blivit bekant under fängelsetiden, till hans cell och tog honom med sig med ungefär följande ord: "Kom med, så skall du få se ett ruskigt skådespel". De hade sedan ställt sig i en korridor, dolda vid ett fönster, varifrån de kunde se ut på fängelsegården. Kort därefter hade tre lastbilar körts in på gården, och i bilarna medföljde omkring 50 tyska soldater, utrustade med automatgevär. Soldaterna hade därpå ställt upp i en halvcirkel å gården. Strax därpå öppnades fängelseportarna och ut fördes 40-50

²⁵⁵ Rapport HA 260/44 i P 4591 A1, SÄPO-arkivet, 59, RA. Frutt* var en av dem som fastnade i den stora undersökningen hösten 1944, men han släpptes från Långmora 23 april 1945. Så småningom slog han sig på olaglig export till öststaterna. Den historia som Mikson berättar säger sannolikt mer om den panikstämning som under de sista månaderna av den tyska ockupationen rådde i Estland, än om den sovjetiska partisanrörelsens metoder.

nakna män, som hade händerna bakbundna. Alla fångarna voro förenade med ett rep. Fångarna blevo utsatta för grym misshandel med gevärskolvorna, många föllo ned medvetslösa, och det var skrik och jämmer. Sedermera blevo fångarna införda i lastbilarna, som voro heltäckta, varpå bilarna fördes från platsen. Zirp hade förklarat, att samtliga fångar skulle skjutas. Ungefär en timme senare kommo bilarna tillbaka och samma skådespel upprepades. Denna gång funnos bland fångarna ett flertal kvinnor, vilka endast voro iförda linnen. Även kvinnorna blevo grymt misshandlade. Alla fångarna ropade och bådo om förskoning. Det var intet tvivel om att fångarna voro estniska medborgare, alldenstund de talade estniska språket. Zirp hade förklarat, att förenämnda ”skådespel” förekommo ofta, vanligtvis alla måndagskvällar.²⁵⁶

Först i början av september inleddes den verkliga avvecklingen:

Omkring 2 veckor före slutet sändes en annan transport med fångar i väg. Urvalet gjordes av samma kommission som gången dessförinnan. Med denna transport sändes omkring 2 000 fångar från Centralfängelset och omkring 800 fångar från Murrufängelset. I denna transport sändes nästan alla fångarna av främmande

²⁵⁶ Rapport HA 146 och 961/44 29 januari 1945, P 4578, SÄPO-arkivet, 78-7, RA.

nationalitet i dessa fångelser och omkring 1 000 estniska judar, som voro fångar, stannade kvar i fångelset. Medan man valde sades det, att de fångar, som hade valts, voro ”mellan de svåraste och lättaste fallen”. Denna transport av 2 800 perssoner skickades till Tyskland. Jag har inte hört något om att fängslade nationalister skickats med denna transport. Det 3:e urvalet, som gjordes före slutet, bestämde vilka som skulle avrättas. Jag hade ej tillfälle att se listan på dessa personer, men jag hörde att där skulle finnas de rödaste bolsjevikerna, både ryssar och ester, samt alla återstående judar.²⁵⁷

Enligt fångvaktaren Rickard Muul* hade cirka 700 fångar mördats i Tallinns centralfängelse 17-18 september:

De hade lastats på bilar och förts bort. Tyskarna hade sagt, att de skulle ut på arbete, men enligt vad Muul* senare hört berättas, hade de förts till en skog vid Pirita, som är en badort cirka 7 kilometer utanför Tallinn, och där hade de skjutits. På så sätt hade de dödat 400 personer på en dag. Det hade varit politiska fångar, mestadels kommunister, men även estniska patrioter.²⁵⁸

²⁵⁷ Fst In Ed H 633 In 1/11 1944 Sixten 19/10 1944, i P 6954, SÄPO-arkivet, 2, RA.

²⁵⁸ Förhör med Richard Muul* 14 november 1944, HA 920/44, SÄPO-arkivet, RA. Det finns inga dokument bevarade som behandlar omfattningen av avrättningarna i samband med evakueringen av Tallinns centralfängelse och läger. Se Maripuu, ”Places of Imprisonment”, 687.

Polisbataljonerna

Precis som för letternas och litauernas del vet vi betydligt mer om vad som hände i det ockuperade Estland, än om vad ester gjorde i de enheter som skickades utanför landets gränser. För esternas del komplicerades saken av att de redan från början tilläts göra fronttjänst. De uppgifter som de lämnade vid ankomsten till Sverige är oftast inte tillräckliga för att avgöra vilken typ av förband de tjänstgjort i. Det hör också till saken att även renodlade frontförband togs i anspråk vid operationer som innefattade svåra krigsförbrytelser, även under erövringen av Estland – och polisstyrkor kunde helt plötsligt skickas till fronten. Liksom fallet är med de lettiska och litauiska förbanden, och för den delen även många av de tyska bataljonerna, var personalomsättningen också mycket hög, vilket berodde mindre på förluster än på att tyskarna ville att så många som möjligt skulle dela på den impopulära tjänstgöringen.²⁵⁹ Vi kan utgå från att så gott som alla de ovan nämnda poliserna under någon period av sin tjänstgöring tagits ut till en

²⁵⁹ Om bildandet av de estniska skydds bataljonerna, från hösten 1943 kallade polisbataljoner, se Hiio, ”Estonian defence battalions”, i *Reports*, 828-76. De enheter som hörde till 18:de armén kallades *Sicherungs-Gruppen*, medan de styrkor som underordnades armégrupp Nord kallades *Schutzmannschafts-Bataillon*. Organisatoriskt stod de utanför *Omakaitse*, och hörde alltså till Wehrmacht. Formellt underordnades dock alla estniska styrkor den tyska ordningspolisen, *Orpo*, eller *Sipo/SD*.

polisbataljon (detta är ett av skälen till att många av dem 1943 valde att fly till Finland). Däremot är det i de flesta fall nästan omöjligt att säga något om vilka som deltog i de brott som bataljonerna tveklöst var inblandade i. Västtyska domstolar har varit måttligt intresserade av att ställa bataljonernas medlemmar inför rätta. Till skillnad från i Lettland finns det viss forskning om hur de sovjetiska myndigheterna hanterade problemet – kanske lite förvånande var intresset även där begränsat, bland annat eftersom, liksom exempelvis i Norge, själva medlemskapet i bataljonerna var straffbelagt och då fanns det mindre anledning att utreda vad personen egentligen haft för sig under sin tjänstgöring.²⁶⁰ Det sovjetiska – och på senare tid även ryska – intresset för att utreda i vilken mån de estniska Waffen-SS-enheternas deltagit i brott, bland annat i samband med likvideringen av gettot i Tarnow hösten 1943, har varit större. Det beror bland annat på att Waffen-SS-enheterna till skillnad från polisbataljonerna i estnisk historieskrivning kan beskrivas som delar av en nationellt försvar.²⁶¹ Källproblemen är emellertid desamma där. Även om det någorlunda går att fastställa vilka enheter som var på platsen, är det

²⁶⁰ Indrek Paavle, ”Soviet investigations concerning the activities of Estonian defence battalions and police battalions of the German armed forces in 1941-1944”, i *Reports*, 877.

²⁶¹ Toomas Hiio & Peeter Kaasik, ”Estonian units in the Waffen-SS”, i *Reports*, 949-50.

nästan omöjligt att binda enskilda personer dit. Både vad gäller polisbataljonerna och Waffen-SS inträffar det ytterst sällan att enhetens namn antecknas i det svenska förhörprotokollet. Sannolikt efterfrågas det inte ens (det är naturligtvis möjligt att dessa uppgifter istället fanns i de förhör som försvarsstabens utsända höll, och som brändes efter kriget). En del av dessa personer skulle kunna förknippas med vissa enheter, men ytterst sällan är dessa uppgifter exakt samtida med de händelser som skall undersökas, och med tanke på den stora omsättningen i dessa enheter är det svårt att säga något meningsfullt om vem som gjorde vad. Jag inskränker mig därför till några korta kommentarer.

Den första estniska bataljonen var egentligen tysk och kallades reservpolisbataljon *Ostland*. Den hade bildats i juli 1941 av ester och letter, som flytt undan den sovjetiska ockupationen.²⁶² Till skillnad från de tysktalande ester från samma områden som enligt avtal med Sovjetunionen överförts till Tyskland placerades de inte i den vanliga krigsmakten. Efter utbildning utanför Berlin och i Frankfurt an der Oder överfördes bataljonen i oktober 1941 under

²⁶² Flykten hade möjliggjorts av ett avtal mellan Tyskland och Sovjetunionen, som garanterade tyskbördiga rätten att flytta från de baltiska sovjetrepublikerna till Tyskland. I det sammanhanget lyckades även en del etniska ester ta sig till Tyskland. Om polisbataljonen Ostland, se Hiio, "Estonian defence battalions", 827-8

beteckningen reservpolisbataljon 33 till Ukraina, där den användes för upprepnings- och bevakningsuppgifter.²⁶³ Den 13 och 14 juli 1942 deltog bataljonen, som bestod av två estniska och ett lettiskt kompani, i likvideringen av det judiska gettot i Równo/Riwne. Tillsammans med ukrainska hjälppoliser drev de 5 000 offer – huvudsakligen ”fackarbetare” som lämnats vid liv vid de första utrensningarna – till järnvägsvagnarna. Judarna fördes sedan till ett stenbrott vid Kostopol där de mördades av ett kommando som bestod av ukrainare och tyska SD-män. Reservpolisbataljonen upplöstes i omgångar mellan december 1942 och juli 1943, och de estniska soldaterna överfördes till fronttjänst i den nybildade estniska ”legionen”, senare Waffen-SS-divisionen. Under tiden hade flera av dess medlemmar redan i Ukraina befriats från tjänstgöring för att som *Sonderführer* utöva sina civila yrken.²⁶⁴ Det är känt att två soldater från förbandet kom till Sverige. Nationalekonomen Lembit Hellat, som 1950 anställdes vid Utrikespolitiska institutet, kallades 1946 till förhör efter att en (senare spiondömd) affärskontakt talat om för polisen att

²⁶³ Toomas Hiio, Aivar Niglas & Peeter Kaasik, ”Estonian military units in German armed forces and police during the Second World War”, i *Yearbook of the Museum of the Occupation of Latvia 2004*, Riga 2005, 35-6.

²⁶⁴ Stefan Klemp, ”Nicht Ermittelt”, *Polizeibataillone und die Nachkriegsjutiz – Ein Handbuch*, Klartext Verlag: Essen 2005, 121-2.

han berättat om judemord i Ukraina. Vid det första förhöret hävdade han att han under hela kriget drivit en fabrik i Estland, men nästa gång ändrade han sina uppgifter till att han visserligen varit med i bataljonen men lämnats kvar i Frankfurt an der Oder för bevakningsuppgifter, efter att ha protesterat mot att bataljonen inte sändes till Estland. Det faktum att han ändrat sina uppgifter, och att flera andra flyktingar vittnade om att han 1943 berättat för dem att han kommit hem från Kiev, fick emellertid säkerhetspolisen att dra öronen åt sig tillräckligt mycket för att så sent som i april 1947 neka honom arkivarbete.²⁶⁵ Agronomen Mart Pool medgav från början att han ingått i bataljonen men hävdade att han redan i Lwów/L'viv/Lemberg inlämnat sin avskedsansökan och därefter arbetat som Sonderführer (det vill säga specialist, i hans fall som agronom). I så fall hade han lämnat bataljonen långt innan händelserna i Równo.²⁶⁶ I inget av fallen utreddes de närmare omständigheterna mer än så. Slutligen anslöt sig även Boris Leeman till bataljonen i Frankfurt an der Oder, och tillhörde denna i tio dagar, ”men fick då erbjudandet att

²⁶⁵ HA 622/47, SÄPO-arkivet, RA. Det första förhöret 6 juli 1946, det andra har odaterat införts i en rapport daterad 22 januari 1947. Ytterligare vittnesförhör ingick i en rapport daterad 23 april 1947. Hellat upprepade sin historia i samband med en begäran om resedokument 1951.

²⁶⁶ HU 385/44, SÄPO-arkivet, RA. Pool lämnade Sverige för USA 1946.

som tolk ansluta sig till en estnisk polisstyrka på 500 man, vilken även den uppsatts i Frankfurt an der Oder. Denna polisstyrka, som stod under huvudbefäl av den tyska ordningspolisen, avsågs att insättas i Estland". Någon sådan estnisk polisstyrka har aldrig funnits, och det troliga är att Leeman helt enkelt rekryterades som tolk åt den tyska insatsgruppen, och sedan sändes till Tartu, där han stannade.²⁶⁷ Detsamma verkar ha varit fallet med Rudolf Reha, som mellan september 1941 och november 1943 arbetade som tolk i den tyska polisstaben i Tallinn.²⁶⁸ Vi vet att Harald Teder som löjtnant förde befäl över första kompaniet, 40:e estniska bataljonen, som den 29 september 1942 inleddes i den så kallade estniska insatsgruppen. Enheten användes vid partisanjakt tillsammans med den beryktade 207:de tyska säkerhetsdivisionen längs vägen mellan Pskov och Luga i Ryssland. I november sattes kompaniet in i rensningsaktioner i Bolshoye Zagorye.²⁶⁹ Heino Ado Freyberg ingick i ett SD-kommando om 25 man vid den operationen, vilket med säkerhet

²⁶⁷ HA 520/47 Rapport 13 juni 1947, P 4913, SÄPO-arkivet, 9, RA. Leeman lämnade polisen i Tartu i augusti 1943 och sändes därefter som befälhavare för en polisbataljon till Peipus-området i Ryssland. Han sårades i augusti 1944. Ibid, 9-10. Jmfr Hiio, Niglas & Kaasik, "Estonian military units", 35-7.

²⁶⁸ HA 981/44, SÄPO-arkivet, RA. Reha var på trettioalet en framträdande Vabs-aktivist och arresterades 1935 och åtalades för förberedelse av ett attentat mot presidenten och diktatorn Päts. Se Kasekamp, *The Radical Right*, 111-2. Han avled 1964 i Visby.

²⁶⁹ Hiio, "Estonian defence battalions", 846-7

innebar ett avrättningskommando. Enligt egen uppgift tjänstgjorde han dock bara en vecka i kommandot, som leddes av tysk-letten Nicolaus Zeiffert/Egon Schmidt*, vilken också kunde ta sin tillflykt till Sverige.²⁷⁰ Joann Peiker ledde den 29:e bataljonen från hösten 1941 och ett år framåt. Bataljonen användes huvudsakligen för vakttjänst i Tallinn, och den inkluderade från november 1941 också en styrka ur Tallinns hemvärn. I mars 1942 sändes den till kusten utanför Leningrad. Peiker arresterades hösten 1942 efter att ha försökt få den dåligt utrustade bataljonen tillbakadragen till Tallinn.²⁷¹ Osvald Luukas påstod för svensk polis att han, efter att ha tagits som krigsfånge i december 1942, tvingats att mellan maj och september 1943 tjänstgöra i bataljon 36. Det kan inte stämma, eftersom bataljonen upplöstes i januari 1943. Det troliga är att Luukas helt enkelt misstar sig, och istället tjänstgjorde mellan maj och september 1942. Enligt en publikation utsänd från den ryska utrikesförvaltningen ska bataljonen den 7 augusti 1942 ha deltagit i en massaker på judar i den vitryska staden Novogrodek. Uppgiften är emellertid, enligt tyska åklagare och historikern

²⁷⁰ Förhörprotokoll 14 april 1945, i HA 829/44, SÄPO-arkivet, RA. Freyberg blev svensk medborgare 1956. Om Zeiffert/Schmidt*, se Deland, *Svenska och tyska krigsförbrytare*.

²⁷¹ Hiio, "Estonian defence battalions", 859-60. Peiker anlände till Sverige från Finland hösten 1944 och reste 1951 till USA.

Christian Gerlach, sannolikt felaktig (det verkar enbart ha handlat om lokala och litauiska förband). Däremot undvek Luukas, som rymde till Finland i november 1942 (han anger själv november 1943), att skickas till Stalingrad, där bataljonen led svåra förluster.²⁷² Harald Vilisalu, även han krigsfånge, tjänstgjorde mellan april 1943 och februari 1944 i bataljon 288, som under HSSPF Friedrich Jeckelns befäl huvudsakligen utförde ”partisaninsatser” i Litauen och Polen. Enheten deltog bland annat i *Unternehmen Heinrich* under augusti-september 1943.²⁷³

Flyktingtrafiken²⁷⁴

Av de 17 ester som i mitten av oktober värvats som informatörer hos säkerhetstjänsten på Gotland var sju före detta estniska säkerhetspolis och en (Alfred Kook*) chef för

²⁷² Tidsangivelsen enligt hans egna uppgifter till svensk polis efter ankomsten. Om polisbataljon 36, se II 202 AR-Z 219/67, BA-Lwb, samt <http://www.un.int/russia/other/eest1941.htm> 2009-07-25. Hiio påpekar visserligen att den västtyska utredningen lades ner, men insinuerar mot bättre vetande att det skulle bero på att bevis mot bataljonen saknas. Utredningen lades ner eftersom de västtyska myndigheterna vid den tidpunkten inte ansåg sig kunna bevisa enskilda personers brottslighet, vilket är något helt annat. Hiio, ”Estonian defence batallions”, 861-2. En annan sak är att, som forskare idag anser, det troliga är att det inte var den estniska bataljonen utan andra enheter som utförde massakern, se Gerlach, *Kalkulerade Morde*, 700-01; Paavle, ”Soviet investigations”, 878-9.

²⁷³ C-doss Vilisalu, SUK, RA.

²⁷⁴ Carl-Göran Andrae, emeriterad historieprofessor från Uppsala, skrev för några år sen en initierad framställning om hur den estniska flykten till Sverige gick till. Jag har en del, men inte särskilt mycket att lägga till den och när jag inte anger något annat kommer jag här att följa Andraes framställning. Carl Göran Andrae, *Sverige och den stora flykten från Estland 1943-1944*, PUB: Uppsala 2004. Jag bortser här i stort sett från evakueringen av estlandssvenskarna, och återkommer till den i Deland, *Svenska och tyska krigsförbrytare*.

fängelset/koncentrationslägret i Pärnu.²⁷⁵ Även om några av säkerhetspoliserna är kända för att ha bistått motståndsrörelsen gav detta naturligtvis stora möjligheter att gynna den tyskvänliga delen av flyktingarna. Sammanlagt utreddes 273 fall av misstankar ”för att ha sympatiserat eller samarbetat med den ryska ockupationsmakten”, utan att några belägg kunde presenteras.²⁷⁶

Som redan framgått fanns det sedan den sovjetiska ockupationen även en exilestnisk gruppering i Sverige. Bland de mest framträdande var den svenske ambassadören Heinrich Laretei, med ett förflutet i det tidiga tjugotalets estniska extremhöger. Han beledsagades av sin attaché Aksel Linkhorst och förre socialistledaren August Rei, som varit en viktigt maktspelare bakom Päts kupp 1934 och rättegångarna mot Vabs-gruppen. Rei hade under dramatiska omständigheter lyckats rädsla sig från Moskva, där han varit Pätsregimens ambassadör,

²⁷⁵ Förteckning... 10:11/6I/1, SÄPO-arkivet, RA. Säkerhetspoliserna var Ants Allik (Pärnu), Endel Berendsen (Verro), Artur Hallop (Tallinn), Arnold Krimm (Tallinn), Ülo Maran (Tallinn), Velli Piirsalu (Pärnu) och Anna Sooman (Tallinn). Harald Lutterus var överassistent vid kriminalpolisen i Pärnu, Ants Sander kommissarie vid kriminalpolisen i Pärnu och Alfred Sildoja var konstapel vid ordningspolisen i Tallinn (de båda förra tillhörde som kriminalpoliserna administrativt också de säkerhetspoliserna). Alder Toom* anteckades för att ha lämnat förtroliga meddelanden, utan att för den skull ha ”engagerats såsom medhjälpare”. Bland de engagerade källorna märktes även Oskar Hendrikson och Otto Pukk.

²⁷⁶ Balter vilka av andra angivits för att ha sympatiserat eller samarbetat med den ryska ockupationsmakten, 130:05/7A, SÄPO-arkivet, RA.

i samband med det ryska maktövertagandet.²⁷⁷ Aleksander Warma och förre estniske riksantikvarien Eerik Laid arbetade i Finland, till en början i nära samarbete med tyska Abwehr. Även om den estniska ambassaden liksom de lettiska och litauiska överlämnats till Sovjetunionen 1940, i samband med att Sverige under förenat sovjetiskt och tyskt tryck erkände annekteringen, kunde huvudmännen behålla sin diplomatvisering, som på vanligt sätt utfärdades av UD.²⁷⁸ Laretei, Rei och Warma hade i september 1940 beslutat bilda något de kallade Estniska republikens utlandsdelegation. Hösten 1943 utökades verksamheten med Estniska byrån i Helsingfors, ledd av Laid, som tog emot de ester som flydde från den tyska mobiliseringen. Elmar Kirotar fungerade som förbindelseofficer i den finska generalstaben, eftersom esterna i allmänhet fick en brysk tillsägelse att de förväntades anmäla sig som frivilliga till den finska armén istället (politiskt misstänkta ester skickades tillbaka till den tyska

²⁷⁷ Laretei valdes i februari 1921 till förste ordförande för Eesti Demobiliseeritud Sõjaväelaste Liit, Estniska demobiliserade soldaters förbund. Organisationen utvecklades senare till det högerextrema veteranförbundet/Vabs. Då hade Laretei emellertid inlett sin länge lysande diplomatiska karriär. Kasekamp, *The Radical Right*, 22. Linkhorst arbetade som Reis privatsekreterare tills den estniska hjälporganisationen bildades hösten 1942. Precis som i de lettiska och litauiska fallen betalades verksamheten av den brittiska underrättelsetjänsten, som de flesta inblandade hade haft kontakter med redan innan kriget. Se P 1638, SÄPO-arkivet, 16, RA. Ago Hiss* skulle senare hävda att flykten i själva verket skett på sovjetisk order, eftersom en vänsterman behövdes i Sverige för att förklara de sovjetiska åtgärderna. Se Fxc Vol. 18 H 262 16/5 53, SÄPO-arkivet, RPS.

²⁷⁸ PM 8 februari 1946, P 7754, SÄPO-arkivet, 23, RA.

säkerhetspolisen). Warma och Laid togs så småningom upp som medlemmar i den estniska nationalkommittén, efter att de genom överläggningar med både den svenska kommittén och grupperna i Estland manövrerat fram ett samarbete mellan mer respektive mindre tyskvänliga estniska nationalister inom ramen för den i mars 1944 bildade Estniska nationalkommittén. Gruppen i Stockholm, som redan 1941 hade beslutat sig för att i första hand söka stöd från västmakterna, och därmed under större delen av kriget befann sig i motsättning till de estniska motståndsmännen, hade i november 1942 bildat en hjälporganisation. Vid sidan av rådgivningsverksamhet och andra sociala aktiviteter knöts denna från hösten 1943 till den svenska underrättelsetjänsten. Jaan Ots, redaktör för den estniska tidskriften *Akademia* och anländ i februari 1944, blev kontaktman och den svensktalande advokaten Oskar Henriksson anställdes i juli tillsammans med Rudolf Schmuul för att förmedla de praktiska kontakterna med skepparna.²⁷⁹ Precis som i det lettiska fallet medverkade också den estniska motståndsrörelsen aktivt i trafiken, och liksom i Lettland – om än i betydligt mindre skala – fanns också kopplingar till den tyska, och även till den

²⁷⁹ HA 2352/44 (Henriksson), SÄPO-arkivet, RA

finska underrättelsetjänsten. Haukka-gruppen hade bildats i oktober 1943, genom en överenskommelse med den finska signalspaningen under Reino Hallamaa. Gruppen leddes av Leo Talgre och Thomas Hellat, som arbetat åt Abwehr sedan ERNA-bataljonen, men enligt överenskommelsen skulle de även lämna finländarna uppgifter om de tyska styrkornas rörelser. Abwehr bildade också en egen grupp, *Tümler*, som var en del av *Jagdverband Ost* och avsedd att leda det underjordiska motståndet efter den tyska reträtten. Den estniska motståndsrörelsen knöt kontakter med båda dessa grupper och det var deras radiooperatörer som upprätthöll radiokontakten med den svenska underrättelsetjänsten. Bland annat besökte Thomas Hellat Sverige under sommaren 1944 och passade då på att knyta kontakter också med de brittiska och amerikanska ambassaderna.²⁸⁰ Som framgick av det förra kapitlet kom initiativet till ett samarbete med USA:s ambassad ursprungligen från den estniska delegationen. Det operativa ansvaret för den amerikanska delen av operationen lades på Rattiste och Ots – som alltså samtidigt var den svenska

²⁸⁰ Om Haukka och Tümler, Indrek Jürjo, ”Operations of Western intelligence services and Estonian refugees in Post-War Estonia and the tactics of KGB counterintelligence”, i *The Anti-Soviet Resistance*, 242-3. Hellat fördes till Sverige med en av de transporter som betalades av War Refugee Board, se Persons evacuated from Estonia, List No. 1, WRB Box 79 Records formerly classified ”secret”, Sweden – Iver Olsen's reports, Vol. 1, Folder 2, FDR A&L.

underrättelsetjänstens kontaktmän – medan Heinrich Laretei svarade mot ambassaden.²⁸¹ Av *War Refugee Boards* representant på ambassaden Iver Olsens rapport framgår att möjligheten att rädda 300 tjeckiska och franska judinnor använts som bete. Ingen av de inblandade nämner något om detta i kontakterna med svensk polis och underrättelsetjänst, och för Olsen förklarade kontaktmännen att försöket måst avbrytas eftersom judinnorna själva inte vågade medverka.²⁸² Det kan absolut inte uteslutas att esterna helt enkelt ljög för Olsen, och aldrig varit ute efter något annat än att undsätta motståndsrörelsens aktivister och framför allt deras familjer. Eftersom USA:s utrikesdepartement genom George Kennan inskräppte att alla undsättningsaktioner skulle gälla offer för ”förföljelser från fienden” (*enemy persecution*), måste Olsen använda detta faktum för att överhuvudtaget kunna försvara aktionen: motståndsrörelsen förföljdes ju i viss mån av tyskarna.²⁸³ Det faktum att resultatet, hur man än ser på det, var synnerligen magert (cirka 275 räddade efter att 110 000 kronor satsats i

²⁸¹ The administration of the evacuation fund, WRB Box 79, Records formerly classified ”secret”, Sweden – Iver Olsen's reports, Vol. 1, Folder 2, FDR A&L.

²⁸² Operations of the War Refugee Board from Sweden, Stockholm, November 20, 1944, RG 59, General records, Dept of State, Lot file No 53, Records relating to the WRB, Subject file, 1943-1945, Box 1, 4, NARA.

²⁸³ Secretary of State (Kennan) till American Legation 24 maj 1944 No. 1000, WRB Box 52, Evacuation to and through Sweden, FDR A&L.

företaget) sökte han dölja genom att påstå att den estniska gruppen, till skillnad från de bråkiga letterna, var synnerligen kompetent och lätt att samarbeta med.²⁸⁴ Bland de räddade fanns bland annat Jaan Ots bror August och Eerik Laid, men även SD-mannen Albert Kilvar från Pärnu. Hälften var kvinnor och barn, ofta alltså motståndsmännens familjer, andra var män som gömt sig undan den tyska mobiliseringen (och alltså helt korrekt kunde beskrivas som "*victims of enemy persecution*").²⁸⁵ Samtidigt var Olsen naturligtvis medveten om att resorna utnyttjats för att stärka kontakterna mellan den estniska motståndsrörelsen och den svenska underrättelsetjänsten, vilken, som han uttryckte det, varit "*most cooperative*".²⁸⁶ Å andra sidan drog sig amerikanerna inte för att redan 1946 själva värva bland annat Jaan Ots och flygöversten Herman Johansson – som räddats på en av WRB:s båtar – till sin egen "*Estonian operation*".²⁸⁷

²⁸⁴ Iver C. Olsen – Stockholm, Sweden, Summary of Accounts, WRB Box 80, "Liquidation" of correspondence – Records relating to individual accounts, Account of Iver Olsen – WRB Funds, FDR A&L; Operations of the War Refugee Board from Sweden, Stockholm, November 20, 1944, RG 59, General records, Dept of State, Lot file No. 53, Records relating to the WRB, Subject file, 1943-1945, Box 1, 4, NARA.

²⁸⁵ Persons evacuated from Estonia, List 1-5, WRB Box 79, Records formerly classified "secret", Sweden – Iver Olsen's reports, Vol. 1, Folder 2, FDR A&L; Herschel W. Johnson to Secretary of State, 17 november 1944, WRB Box 79, Records formerly classified "secret", Sweden – Iver Olsen's reports, vol. 1., Folder 2, 8-9, FDR A&L.

²⁸⁶ Operations of the War Refugee Board from Sweden, Stockholm, November 20, 1944, RG 59, General records, Dept of State, Lot file No 53, Records relating to the WRB, Subject file, 1943-1945, Box 1, 6, NARA.

²⁸⁷ X2-TS-2459 15 maj 1946, OSS classified sources & methods file, 226 A1-174 Entry 214, Box 1, NARA.

Vi kan utgå från att de estnisk-svenska kurirresorna bidrog till att utlösa flyktingströmmen hösten 1944, men de spelade en betydligt beskedligare roll när det gällde det direkta överförandet av flyktingar (däremot överfördes upp emot 3 000 ester i samband med evakueringen av estlandssvenskarna). Som historikern Carl-Göran Andrae påpekar, verkar det som om den svenska regeringen var invecklad i nedtecknandet av listor på vilka som skulle evakueras, men praktiska svårigheter gjorde att dessa ansträngningar bara i liten utsträckning kunde bära frukt.²⁸⁸ Den amerikanska delen av verksamheten sköttes av artilleriöversten August Rattiste som under de första blodiga månaderna sommaren 1941 hade lett *Omakaitse* i Pärnu.²⁸⁹ Precis som i det lettiska fallet fanns också en verksamhet betald med amerikanska pengar och en betydligt större kommersiell trafik. Sist men inte minst överfördes omkring 5 000 ester från Finland av den finska generalstaben.²⁹⁰

Ett av de viktigaste uppdragen som kurirtrafiken tagit på sig, evakueringen av den

²⁸⁸ Andrae, *Sverige och den stora flykten*, 70-4.

²⁸⁹ Förhör med Rattiste 6 mars 1945, i HA 2352/44, SÄPO-arkivet, 3, RA. Rattiste hade i november 1943 sänts till Sverige för att undersöka som det fanns ”infrusna” estniska tillgångar som kunde användas av motståndsrörelsen. När han efter en del svårigheter anlände till Sverige i april 1944 fann han snart att så inte var fallet (allt hade överlämnats till Sovjetunionen). Därefter startades på allvar jakten på svenska och amerikanska medel. Rattiste bodde den första tiden hos Laretei. Ibid, 5.

²⁹⁰ Stycket ovan bygger huvudsakligen på Andrae, *Sverige och den stora flykten*, 51-90.

(tolererade) regering som utropats av motståndsrörelsen ett par dagar innan Tallinn återerövrades av Röda armén, misslyckades fullständigt. Uluots lyckades liksom de tyska generaldirektorerna fly, men i övrigt föll regeringen nästan mangrant i sovjetiska händer. Haukkagruppen råkade i svårigheter i och med att den finska signalspaningen skeppades över till Sverige under Stella Polaris-operationen och även Tümler-gruppen slogs snart sönder av NKVD. Hellat greps den 10 december 1944, Talgre dödades i en skottväxling på julafton samma år.²⁹¹ Flera hundra aktivister greps i samma veva.²⁹² Några kontakter överlevde den första vågens repression, men det var uppenbart att de snarast behövde undsättas. Karl Talpak, Omakaitseledaren från Pärnu sommaren 1941, hade 1943 flytt till Finland, undan tyska misstankar om förräderi. I september 1944 hade han återvänt till Tallinn för att befästa kontakter med den nationalistiska motståndsrörelsen, innan han flydde till Sverige. I polisförhör nämnde han att han vid ett samtal med en finsk officer (sannolikt Otto Kumenius) och en officer från den svenska försvarsstaben (sannolikt Petersén) hade nämnt möjligheten att använda svenska resurser för att evakuera estniska

²⁹¹ Maarja Talgre har skildrat sin far Leos liv i dokumentärromanen *Leo: ett estniskt öde*, Bonniers: Stockholm 1990.

²⁹² Jürjo, "Operations", 243-4.

motståndsmän. Det är belagt att han i mars 1945 utförde en expedition till Estland, och att Margareta Stenbock vid utlänningskommissionen använts för att utverka fri lejd från svenska myndigheter (vilket inte verkar ha inkluderat statspolisen). Enligt Mikson hade den sovjetiska kustbevakningen emellertid avstyrt landsättningen.²⁹³ Flera misslyckade expeditioner är också kända, men den 2 december 1946 kunde Richard Saaliste, Omakaitseledaren från Dagö (se ovan), landstiga med fem andra på Ösel.²⁹⁴ Gruppen anslöt sig till gerillan och Saaliste själv överlevde fram till 14 december 1949, när han stupade i en eldstrid med NKVD. Expeditionen hade utförts med brittiskt och svenskt stöd, och det var vare sig första eller sista gången som den svenska underrättelsetjänsten använde sig av misstänkta krigsförbrytare.²⁹⁵ Den svenska underrättelsetjänsten anställde Arkadi Valdin, som i december 1947 hade gripits under en misslyckad expedition med den egna båten Hagbard.²⁹⁶ Det finns inget som tyder på att försvarsstaben var medveten om Valdins förflutna som ledare för ett

²⁹³ Se rapport HA 649/45, 21 april 1945, HI förseglad doss 245 "Kassavalvet", SUK, RA, samt förhör med Mikson i P 6005, SÄPO-arkivet, 38-5, RA.

²⁹⁴ Se även HA 280/44, SÄPO-arkivet, RA.

²⁹⁵ Jürjo, "Operations", 246-8.

²⁹⁶ HA 282/44, SÄPO-arkivet, RA.

avrättningskommando i Pärnu (se ovan), men det finns inte heller något som tyder på att de beskyllningar som existerade mot honom undersöktes särskilt noggrant. Valdin verkar ha efterträtt Saaliste som stabens främste kontaktman, och med bas i den hemliga agentskolan på Lidingö deltog han i rekryteringen av flera olika besättningar. I och med detta inleddes en lång rad av misslyckade båtexpeditioner i svensk, brittisk och senare även amerikansk regi, i själva verket helt kontrollerade av den sovjetiska underrättelsetjänsten. För Sveriges del fick äventyret som redan nämnts ett abrupt slut i och med att den sovjetiska tidskriften *Ogonjok* hösten 1957 publicerade en artikelserie som i fikionaliserad form skildrade en av de svenska expeditionerna. Artiklarna, som i förkortad form publicerades av *Vecko-Journalen* men efter den första uppståndelsen i övrigt snabbt tystades ner av en ännu lydig press, ackompanjerades av ett notutbyte på diplomatisk nivå, men fick inga konsekvenser i övrigt.²⁹⁷ Medan briter och svenskar strax före mitten av 1950-talet verkar ha avbrutit spionverksamheten,

²⁹⁷ Förloppet är i stora drag känt genom Bower, *Red Web*, som bygger på intervjuer genomförda under slutet av 1980-talet, då många av huvudpersonerna ännu var i livet, och Jüriste, "Operations", som utnyttjar de estniska KGB-arkiven. För Sveriges del är stora delar av arkiven fortfarande stängda, det gäller både den militära underrättelsetjänsten och SÄPO-akten JWK 1:01/8j, som lades upp i samband med *Ogonjoks* artikelserie. Jag har bara haft möjlighet att ta del av en mindre del av akten. Peter Kadhammar har skildrat en av expeditionerna, och förberedelserna för den, i reportageboken *De sammansvurna*, op. Cit.

fortsatte den in på 1960-talet (när högtflygande spionplan och satelliter gjorde den onödig) i CIA:s regi. Till en början rekryterades spionerna framför allt bland flyktingar i Tyskland och i belgiska interneringsläger för Waffen-SS, men senast 1948 inleddes rekryteringsverksamhet även i Sverige – vilket omedelbart provocerade motreaktioner från Talpaks grupp.²⁹⁸ För esternas del verkar verksamheten ha haft flera centrum. Ett av dessa var den gamla estniska kommittén under Rei och Laretei, och deras kontaktnät, ett annat Talpak och hans medhjälpare Imant Rebane, som 1948 hade sänt ut ett upprop som varnade för den amerikanska rekryteringen. Ett tredje formerades runt personer med anknytning till det tysk-finska samarbetet runt *Abwehrnebenstelle Reval*, inräknat den gamle estnische underrättelsechefen Richard Maasing, som flytt till Sverige i november 1939 och därefter försett snart sagt alla krigförande stater samt Sverige med viktig information.²⁹⁹

Bland de senare fanns Axel Kristjan (major, andreman under Cellarius, tysk chef för spionutbildningen i Tallinn, och medlem av Mäes befrielsekommitté från maj 1941,³⁰⁰ (svensk

²⁹⁸ HA 637/48, HI förseglad doss "Kassavalvet", SUK, RA.

²⁹⁹ HI 5265/44, SÄPO-arkivet, RA.

³⁰⁰ HA 322/44, SÄPO-arkivet, RA. Kristjan slog sig, som flera andra före detta Abwehrmän, sedermera på smuggling

medborgare 1973), och Andres Kalmus, tidigare chef för Abwehrs radiopejling, i major Kristjans grupp).³⁰¹ Under femtiotalet mottog Sverige vid olika tillfällen före detta estniska officerare med uppdraget att värva nya rekryter till spioneriverksamheten.³⁰² Även den gamle generaldirektorn Hjalmar Mäe användes i sin österrikiska exil av CIA.³⁰³ Spionverksamheten tjänade emellertid till att

till östblocket. Innan kriget var han estnisk militärattaché i Helsingfors, och han var hjärnan bakom ERNA-gruppen.

³⁰¹ HA 1970/44, SÄPO-arkivet, RA

³⁰² Alexei Kurgvell, tidigare inom Cellarius *Abwehr*-grupp, värvade i Stockholm 1951 bland annat Hans Toomla och Kaljo Kukkk, som båda senare stupade under spionuppdrag åt USA. Förmedlande länk var Saarsen. Se HA 1412/52, SÄPO-arkivet, RA. Samma år kom Johannes Soodla, som bodde hos Terras och bland sina referenser angav August Rei. I SÄPO:s material finns inget som antyder att han skulle ha sysselsatt sig med annat än sitt officiella uppdrag (veteranhjälp), men amerikanska källor visar att han förberedde uppsättandet av estniska enheter i Tyskland. Se hans k- och c-dossierer, SUK, RA, och Air Pouch, Chief of Station 3 April 1952, CIA Name files Rg 263 A1-86, Box 49 Johannes Soodla, NARA. Han följdes av Alfons Rebane, överstelöjtnant i den estniska Waffen-SS-divisionen, sedermera bosatt i London, som gästade Sverige januari-februari 1952, därefter i maj 1953 och 1954. Rebane värvade minst 7 ester till amerikansk tjänst, en verksamhet som enligt kapten Norman på försvarsstaben ”skadade i allra högsta grad svenska militära intressen”. HA 611/53, SÄPO-arkivet, RA. Hans besök hade av allt att döma förberetts av kapten Herbert Tidemanis som anlände i början av september 1953. Besöket noterades inte hos SUK. Han hade tidigare besökt Sverige med lastbåten Larossa, som anlände i början av september 1949, då med tyskt pass (Tiedemann). Det formella syftet med besöket var att samla vittnesmål om den sovjetiska ockupationen, det reella skälet var att ge signal till bildandet av en underjordisk estnisk militär förening. Se HA 929/53 och Fxc Vol 18 H 468 8/10 53, SÄPO-arkivet, RPS. Robert Raid, en av Mäes närmaste medarbetare i exil anlände under täcknamnet Max Hammer 1955 och tog då även kontakt med svenska nazister, bland annat i Uppsala. Han bodde hos Leithammel och träffade bland andra förre attachén Linkhorst. Se meddelande från försvarsstaben 5 april 1955 i HA 611/53, SÄPO-arkivet, RA. Ludvig Jakobsen, siste estnische militärattaché i Berlin och senare medlem av Abwehrstaben i Tallinn, besökte Sverige 1954, inbjuden av bland andra Per Wieselgren. Formellt representerade han en välgörenhetsorganisation, men det rådde inga tvivel om att resan utfördes på uppdrag av västtyska/USA-styrda Organisation Gehlen. Han bodde hos den tidigare inrikesdirektorn Oskar Angelus, i Sverige sedan 1950, och träffade bland andra även Edgar Kant. Under resan 1954 informerade han om den tyska återupprustningen och de estniska enheter som sattes upp inom ramen för de brittiska och amerikanska ockupationsstyrkorna. Han avslöjade sina förbindelser med Gehlen och med förre *Abwehr*-chefen i Tallinn, Cellarius. Nästa ansökan, som nästan sammanföll med avslöjandena 1957, avstyrktes trots att den förre svenska militärattachén i Berlin, Curt Juhlin-Dannfelt,

förstärka motsättningarna mellan de tidigare tyskvänliga och de principiellt demokratiskt inställda krafter som representerades av Laretei och Rei, samt en minoritet inom den tidigare underjordiska estniska motståndsrörelsen, centrerad runt den tidigare presidenten Jaan Tõnissons son Heldur.³⁰⁴ Den konservativa majoriteten av motståndsrörelsen, runt pätsregimens premiärminister Jüri Uluots (avliden av naturliga orsaker i Sverige strax efter sin flykt i januari 1945), som mot krigsslutet också drog till sig de tyskvänliga krafterna, var precis som hos letterna samtidigt den som representerade den militära kompetensen. I Sverige representerades den framför allt av Otto Pukk och hans Estniska organisationers samfund som fronderade mot Laretei/Reis Estniska kommittén, och framförallt dess operativa avdelning Estniska hjälpkommittén.³⁰⁵

framhöll att Jakobsen tillhör ”en mycket väl ansedd släkt i Estland”. Se HA 1213/53, SÄPO-arkivet, RA, samt 149:1010 630 25/5 57, ÖIII/ÖIV-diarierna, MUST-arkivet, Fst.

³⁰³ Uppgift i upplysning om Robert Raid, upprättad 29/3 1955, HA 202/44, SÄPO-arkivet, RA.

³⁰⁴ I Sverige företrädde den militära delen av den riktningen, förutom av Rattiste, av Lembit Kriisa, medlem av Omakaitse i Tartu 1941-42, till Sverige med Röda Korset via Danmark i maj 1945 (P 5911, SÄPO-arkivet, RA). Det hände att Laretei larmade polisen när ”rena krigsförbrytare” anlände, som den 13 september med Rågåkommitténs Juhan, se PM 15 september 1944, 50:3/2D/1, SÄPO-arkivet, RA.

³⁰⁵ Centrala inom gruppen var också förre Tartuprefekten Viktor Roovere samt studenten och Mäes medarbetare Ado Anderkopp. För en redogörelse för splittringen, se Rapport HA 521/47, 19 juni 1947, SÄPO-arkivet, RA, samt PM till SUK angående Otto Pukk 20 augusti 1948, P 4843, SÄPO-arkivet, RA. Formellt gällde frågan om ifall det fria Estland skulle styras enligt Päts-regimens författning eller den tidigare, demokratiska, men det är rimligt att anta att konkurrens om utländska medel spelade en minst lika stor roll. När Pukk hastigt avled 14 februari 1951 undersöktes hans kropp av Statens rättsläkarestation för att fastställa att han dött en naturlig död. Se PM 5 mars 1951, Ibid.

Motsättningarna tog sig bland annat uttryck i organiserade angivelser mot Johannes Mihkelson, ledare för estniska LO innan organisationen förbjöds 1936, vid ankomsten 1944 beskyddad av utlänningskommissionens och svenska LO:s Ragnar Casparsson och därefter anställd vid AMS.³⁰⁶ I bakgrunden fanns hela tiden en allt annat än obefogad rädsla för sovjetisk infiltration. I själva verket deltog ju organisationerna vid sidan av vanligt opinionsarbete länge i ett lågintensivt krig. Liksom hos letterna fanns åtminstone till en början tankar på att rensa ut de mest belastade elementen. Heldur Tönnisson, brittisk agent sedan förkrigstiden, erbjöd sig sommaren 1945 att resa ner till de tyska lägren för att spåra upp estniska nazister. Inget tyder på att det blev något av det projektet.³⁰⁷ Istället kunde Sovjetunionen utnyttja den principlöshet som rått under det kalla krigets inledning. Efter att i *Ogonjok*-artiklarna ha skildrat de baltiska gerillaenheterna som blodbesudlade banditer, inledde den sovjetiska säkerhetstjänsten runt 1960 nästa steg i sina motåtgärder. I en serie om tre rättegångar, 1960-1962, ställdes några av de ansvariga för massakrerna i Tallinn-Jägala, Tartu och Pärnu

³⁰⁶ Om Mihkelsons ärende, P 6005, SÄPO-arkivet, RA. Ledande bland angivarna var förutom Mikson Richard Ränk, Talbaks adjutant från Tartu 1941, och Ago Hiss*, polisprefekt från Tallinn och Rakvere. Ibid, 131 och 147-6.

³⁰⁷ 25 June 1945-Thursday, OSS Classified Sources 226 A1-170, Entry 210, Box 379, F1, NARA.

inför rätta. De flesta av de åtalade greps i Estland, men åtalen riktade sig även mot flyktingar i Storbritannien (Ain-Ervin Mere), Australien (Ervin Viks), Kanada (Aleksander Laak) och Sverige (Ago Talvar). Även om rättegångarna utan tvekan var arrangerade, och på sovjetiskt vis gick ut på att producera utförliga bekännelser snarare än att styrka åtalen genom bevisprövning, råder det inget tvivel om att särskilt de av de åtalade som bodde utanför Sovjetunionen var skyldiga till fruktansvärda brott. I ett par av fallen, Mere och Viks, försökte de sovjetiska myndigheterna få de åtalade utlämnade, men de brittiska och australiska myndigheterna vägrade med hänsyn till att alltför lång tid gått sedan brotten. Det var naturligtvis bara ett svepskäl, de verkliga skälen handlade om prestige, om obefintligt förtroende för det sovjetiska rättsväsendet och, inte minst, säkert även det faktum att åtminstone Mere och Viks var väl orienterade om spionverksamheten efter kriget. Till Sverige riktades den här gången ingen utlämningsbegäran, kanske med tanke på att Talvar redan hade blivit svensk medborgare och enligt svensk lag därmed inte kunde utlämnas. Inte heller mot Kanada riktades någon begäran, men det berodde på att Laak hängt sig i sitt garage så snart han nåddes av nyheten att

han var åtalad.³⁰⁸

Det svenska intresset för rättegångarna kan i bästa fall kallas förstrött. Ambassaden i Moskva brydde sig inte om att skicka någon att bevaka dem, utan nöjde sig med att sända de utförliga tidningsreferaten till UD, som sedan införde säkerhetspolisen. En akt kallad Tallinnrättegången las upp, men intresset kom i första hand att ägnas Junikommittén, en organisation som bildades av en grupp ester under ledning av advokaten Jüri Poska.³⁰⁹ Organisationen var till en början framgångsrik och lyckades utvinna skadestånd från *Stockholms-Tidningen* för att den i ett rättegångsreferat nämnt namn på ester som bodde i Sverige.³¹⁰ De estniska organisationerna

³⁰⁸ Den australiska svarsnoten var tydligare i det hänseendet än den brittiska: ”För vår del, emellertid, i fall av det här slaget, och som på många sätt skiljer sig från det israeliska fallet [den samtidigt pågående Eichmann-rättegången], tror vi att tiden har kommit att stänga boken. Det är trots allt 1961.” Se uttalande från Australiens utrikesdepartement, 22 mars 1961, förmedlat från den svenska beskickningen i Canberra 29 mars 1961, R 68 K, UD:s arkiv, UD. Den svenske ambassadören i Moskva betecknade det australiska argumentet, att överenskommelserna från krigstiden, och strax därefter, nu inte längre gällde, som ”den ohållbara åsikten”. Hp 39 Nr 375 10 maj 1961 från Moskva, R 68 K, UD:s arkiv, UD.

³⁰⁹ Säkerhetspolisen fick naturligtvis i uppdrag att identifiera de åtalade och deras eventuella anknytning till Sverige. Även de som inte ställdes inför rätta men nämndes i floden av artiklar från rättegångarna identifierades. Se P 6324, SÄPO-arkivet, RA. Det är uppenbart att polisens uppfattning om de exilestniska grupperna färgades av att dess uppgiftslämnare sympatiserade med den pätstroga riktningen; se 240:002/1 och 240:002/0, SÄPO-arkivet, RPS.

³¹⁰ Uppgifter från rättegången publicerades först i tidskriften *Novoje Vremja*, som bland annat refererades av *Stockholms-Tidningens* moskvakorrespondent Hans Björkegren, 29 oktober 1960. Ago Talvar, som arbetade på Scania i Södertälje, konfronterades om uppgifterna av sina arbetskamrater, och hotade dem då möjligen (uppgifterna är motstridande) till livet. Tillsammans med Heinrich Mark, Erik Laid och Willem Saarsen krävde Talvar ett tillrättsläggande och skadestånd, vilket *Stockholms-Tidningen* gick med på i mars 1961 (de inblandade fick tillsammans 5 000 kronor). Vid grundningskonferensen, refererad av *Stockholms-Tidningen* 14 november 1960,

sände också ut ett gemensamt uttalande i samband med processens öppnande i mars 1961, där de förklarade den ”vara en aktion av en oavhängig domstol varken i ordets juridiska eller moraliska betydelse”:

Med processer sådana som de i Tallinn försöker sovjetmyndigheterna dra bort världens uppmärksamhet från sina egna otaliga brott i Baltikum. Samtidigt är Tallinnprocessen ett nytt led i Sovjetunionens propagandaoffensiv, mot Skandinavien och hela den fria världen, vilka, därför att man har lämnat asyl och tolererat flyktingarnas verksamhet, nu stämplas som medskyldiga till brott, i vilka varken flyktingarna eller deras storsinta värdfolk någonsin varit delaktiga.³¹¹

Så småningom blev den organisationen emellertid en utgångspunkt för estniskt engagemang i WACL (Världens antikommunistiska förbund) och högerextremistiska Demokratisk Allians, vars

föreslog Ilmar Laaban att de israeliska myndigheterna, som vid samma tid väckte uppmärksamhet över hela världen genom gripandet och åtalet mot Eichmann, skulle ”fungera som undersökningsledare”. Inget tyder på att anarkisten Laabans förslag fick något som helst stöd. Förutom att fungera som en bas för Poskas advokatverksamhet engagerade sig kommittén mot Krustjevs besök 1963 och deltog även i andra demonstrationer. Saarsen valdes till ordförande, även Mark fick en plats i styrelsen. I övrigt leddes kommittén av personer från båda lägren inom den estniska exilmiljön. Se PM 12 december, P 7945, SÄPO-arkivet, RA. Inget tyder på att, möjligen förutom Saarsen, belastade personer fanns i kommitténs ledning.

³¹¹ Publicerat i *Svenska Dagbladet* 10 mars 1961, undertecknat av August Rei för Estniska nationalrådet, Eerik Laid för Estniska nationalfonden, Alexander Warma för Estniska kommittén.

konfrontationer med Vietnamrörelsen lade
grunden för det som så småningom blev
Sverigedemokraterna.³¹² Demokratisk Allians
bildades i själva verket i Baltiska kommitténs
lokaler i Stockholm, på initiativ av bland annat
den svenske WACL-representanten Arvo Horm.³¹³
Även den svenska solidaritetsrörelsen för de
baltiska staterna, Tisdagsklubben, hade
kontakter med Demokratisk Allians.³¹⁴
Avståndstagandet från den ungdomliga
maoismen hindrade dem emellertid inte från att
1973 inleda ett spionutbyte med Kina.³¹⁵ En
starkt antisemitisk tendens fanns redan från

³¹² Arvo Horm representerade tillsammans med sin hustru Baltiska kommittén och representerade Sverige (och, tillsammans med den italienske, Europa) vid bildandet av WACL 1966, se P 7326, SÄPO-arkivet, 74-3, RA. I baltiska kommittén ingick vid den tiden bland andra Jarl Hjalmarsson, före detta högerledare, och den sittande högerledaren Yngve Holmberg, förre folkpartiledaren Bertil Ohlin och förre ÖB Helge Jung, Ibid, 68. I samband med premiären för Johan Bergensträhles film *Legionärerna* demonstrerade lettiska LCP och Estniska representationen i Stockholm samt Estniska nationalfonden tillsammans med Demokratisk Allians avdelning i Malmö, se P 7326, SÄPO-arkivet, 86, RA. Jag har bara i ytterst begränsad mån haft möjlighet att ta del av säkerhetspolisens material om estniska exilorganisationer. Det framgår dock att polisen på utrikesdepartementets begäran 1964 utredde hur Junikommittén finansierades (d.v.s., om amerikanska pengar var inblandade). Utredningen visade att de olika flyktingföreningarna bidrog till kommitténs kostnader, var och en efter förmåga (hur föreningarna i sin tur finansierades framgår sannolikt av material som undanhållits mig). 240:002/0 XV 39, SÄPO-arkivet, RPS. Hösten 1957 gjordes också ett närmande mellan Esternas representation i Sverige (som Estniska kommittén bildat efter att ett "exilregering" skapats på norsk mark, för att undvika det svenska propagandaförbudet) och NTS, som samlade soldater som i den ryska så kallade "Vlasovarmén" slagits tillsammans med tyskarna. Se ÖIII:5 Vil. 33 8:11/1 580 21/5 58, MUST-arkivet, Fst. Estniska nationalrådets medlemskap i WACL förmedlades över ABN, *Antibolsjevistisches Block der Nationen*, som vuxit fram ur samarbete mellan framför allt ukrainska och kaukasiska antisovjetiska organisationer. Blocket bildades på tysk initiativ 1943, och hade från 1946 sitt högkvarter i München (stött av USA och tyska CSU). Det upplöstes 1996.

³¹³ P 7326, SÄPO-arkivet, 83, RA.

³¹⁴ P 7326, SÄPO-arkivet, 82, RA.

³¹⁵ P 7326, SÄPO-arkivet, 92-1, RA.

början i den estniska exilmiljön.³¹⁶

Referaten från en av rättegångarna, som gällde Tallinn och Jägala, översattes till engelska i boken *People be Watchful!*.³¹⁷ Boken blev den första av en serie avslöjande böcker om exilbalter, som i mycket liknade femtiotalets östtyska så kallade ”brunböcker”. Då och då refererade svensk press även artiklar i sovjetisk press riktad mot exilen, eller i *Isvestija*, där ytterligare namn på estniska förövare avslöjades – blandade med namn på exilaktivister utan någon som helst krigsförbrytarbakgrund.³¹⁸ Det finns mycket att

³¹⁶ Vänsterinriktade *Dagstidningen* redovisade 18 augusti 1956 ett citat som tre år tidigare (22 januari 1953) publicerades i *Stockholms-Tidningens* estniska upplaga (med 5 000 ex. den i särklass största estniska exiltidningen i Sverige”: ”Ingen av sensationstidningarna har skrivit att Kaganovitj skulle ha blivit likviderad – han som ändå är den typiske israeliten, bror till Stalins sista hustru och en av de viktigaste gestalterna, som alltid står eller sitter bredvid när Stalin visar sig offentligt. Varför angriper man inte Kaganovitj och inte heller Molotov, som är gift med en judinna? Detta är en hemlig punkt i sensationsmakarnas logik.”

³¹⁷ Boken sändes 1963 från ambassaden i Moskva till UD, som överlämnade den till Statspolisintendent Andermark. Särskilt intresse rönt uppgifter om en svensk, Lars Malmre, som avrättats 1942. Sedan säkerhetspolisen konstaterat att den mördade var född i Estland – och därmed sannolikt estnisk medborgare – lades saken till handlingarna. Boken låstes in i ett skåp hos säkerhetspolisen och veterligt skaffade inget svenskt universitet ett eget exemplar. I den centrala katalogen för svenska forskningsbibliotek, Libris, noteras endast ett exemplar, på Kungliga biblioteket. Det handlar dock om en bunt fotokopior, som sannolikt anskaffats långt senare. Se 5:9/5A 64g, SÄPO-arkivet, RPS.

³¹⁸ Så sent som 1 juli 1980 publicerade *Sovjetskaja Estonia* en artikel om hur Heinrich Mark och Arvo Horm, två veteraner inom exilrörelsen som inte kunnat beslås med någon form av krigsförbrytelser, i själva verket från början var i ”Gestapos” tjänst, se 240:002/0 XV 86/1, SÄPO-arkivet, RPS. Ett exempel på tonläget kan hämtas ur *Sovjetskaja Estonija* 11 mars 1961 (svenska Moskvaambassadens översättning): ”I Sverige ha sådana typer som Oskar Angelus, Leonid Laid och många andra funnit en tillflyktsort. Under den fascistiska ockupationen stod Oskar Angelus i spetsen för ett så kallat direktorat, där han förestod polisärenden. Denna rättegång har lämnat nytt material till bevis för hans sedan länge kända blodiga förbrytelser. Leonid Laid är styrelsemedlem i den i Sverige verksamma emigrantorganisationen ”Estniska nationalfonden”. Under den tysk-fascistiska ockupationen var Laid assistent vid säkerhetspolisen och SD på avdelningarna B-I och B-IV. Handlingar med Laid's underskrift ha bevarats ifrån denna tid, vilka berättar om mord, som utförts av detta missfoster. Bland ledarna i den s. k. ”Estniska nationalfonden”

säga om hur den sovjetiska propagandan slog undan benen för seriösa försök att ställa krigsförbrytare till ansvar, men det var också denna period som lade grunden för den absurda strutsmentalitet som det estniska föreningslivet ända in i vår tid visat inför varje försök att seriöst diskutera problemet med krigsförbrytarna som kom undan sina straff.

finnas personer, vilkas händer äro nedsölade med oskyldiga människors blod, personer vilka taga missfoster och mördare i försvar, genom förtal mot det Sovjetiska Fosterlandet försöka vilseföra enkla människor, som hamnat i främmande land, genom lögn och förtal söka desinformera medborgarna i andra länder och göra sig så till det kalla krigets och den internationella imperialismens tjänare. Denna rättegång har klart visat för hela världen, vad i verkligheten de estniska emigrantorganisationerna och deras ledarfigurer föreställa.” Se ÖIII:8 vol. 58 110:020 376 4/4 61, MUST-arkivet, Fst.